مافی چارەی خۆنووسین، دەستوور و ریفراندەم

ئاسۆ کەریم

بەرایی:

لە نەوەدەکانی سەدەی رابردووەوە، زۆرینەی شەڕو شۆڕەکان، هەم شەڕی ناوەکیی ولاتان و هەم لەسەر مافی چارەی خۆنووسین بووە١. لایەنێکی ئەم شەڕانە، بزووتنەوەی گەل و کەمینەی ستەملێکراوی ناو دەوڵەتی فرە- نەتەوەن کە داوای جیا- جیایان هەبووەو هەیە: لە مافی کولتووری و ئیداری و ئۆتۆنۆمی و فیدرالییەوە بگرە تا جیابوونەوەو پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆ.. لایەنی تری ئەو شەڕانە: حکوومەتانن کە ئەم داخوازییانە بە دژایەتی سەروەریی و یەکێتی خاکی دەوڵەتەکانیان لێکدەدەنەوە و بەتوندی ئامبازیان دەبنەوە، ئاکام وا کەوتووەتەوە یان ئەوەتا بزووتنەوەکە تێکشکێنراوە وەکو

بزاڤی بیافراییەکان لە نایجیریا (١٩٦٧- ١٩٧٠) یان زەبروزەنگ و یەکدی قڕکردن بەردەوامبووەو پشووی لەبەر هەردوولا بڕیوە وەکو باری باشووری سودان، تامیل لە سری لانکا ، Moluccas, Aech لە ئەندەنووسیا، کۆمەڵەکانی Shan, Karen, Karenni, Mon وهی تر لە بۆرما، کورد لە تورکیا.. لەم کێشەو ئاریشانەدا، پێشێلکاری زل و زەقی قانوونی نێودەوڵەتیی مرۆیی و قانوونی نێودەوڵەتیی مافەکانی مرۆڤ کراوە و دەکرێ و لە هەندی باردا، شوێنەواری ئەم کێشانە تەنیا لە جغزو سنووری دەوڵەتی دیاریکراو نەماوەتەوەو پەڕیوەتەوە بۆ ئەو دیوی سنووری نێودەوڵەتی و کارەساتی مرۆییان لێکەوتووەتەوەو بووە بەمایەی هەڕەشە بۆ سەر ئاشتی و تەنایی ناوچەو جیهان، ئیدی ئەو دەمە کێشەکە بووە بە کێشەیەکی جیهانی و جێ سەرنجی کۆمەڵی نێودەوڵەتی بە UN یشەوە وبڕیارگەلی نێودەوڵەتی بۆ دەرچووە[٢].

ئێمە لەم باسەدا، هەوڵدەدەین کە داخوا چارەی خۆنووسین لەم سەردەمەی ئێستادا، کە کۆلۆنیالیزم بەشێوەی کلاسیکی خۆی لە شەستەکان و حەفتاکانی سەدەی رابردووەوە پاکتاو بووە، چ ماناو ناوەڕۆک و ئاقارێکی هەیە؟ ئەو گەلانە کێن کە دەشێن سوود لەم مافە وەربگرن ؟ داخوا ئاوات و مافی نەتەوەی بەژمارە کەمتر لە چاو نەتەوەی بالادەست لە دەوڵەتی فرە نەتەوەدا، چ کۆت و بەندێکی لەسەرە؟

تا چەند گەلی کوردستان لە ناو عیراقدا، دەشێ و دەکارێ بەرخوردار بێ لە مافی چارەی خۆ نووسین؟ بەچ دەستئاوێژ و میکانیزمێکی رەوا دەتوانێ بەپێی ئەم مافە خواست و ویستی خۆی دەربڕێ و باری سیاسی و قانوونی خۆی بڕیار بدا و رێچکەی پەرەسەندنی کۆمەلایەتی- ئابووری - کولتووری خۆی بگرێتەبەر. داخوا پەنابردن بۆ ریفراندۆم بۆ زانینی خواست و ویستی خەڵکی کوردستان و داخوازیی چەسپاندنی بەندێکی قانوونی لە دەستووری عیراقدا کارێکی رەوایە؟

باسەکە بەم شێوەیە دابەش دەکەین:

١- بنەمای قانوونیی چارەی خۆنووسین

٢- ناوەرۆک و ئاقاری مافی چارەی خۆنووسین

٣- سوژێتەکانی مافی چارەی خۆنووسین

٤- شێوە شیاوەکانی پێڕەوکردنی چارەی خۆنووسین

٥- کۆت و بەندەکانی سەر پراکتیزەکردنی چارەی خۆنووسین

٦- دەستووری دەوڵەتان و مافی چارەی خۆنووسین

٧- دەستئاوێژەکانی پراکتیزەکردنی مافی چارەی خۆنووسین

٨- دەرەنجام

یەکەم: بنەمای قانوونیی چارەی خۆنووسین

ئێمە لەم باسەدا شوێنپێی ئەم پرەنسیپە لە باری فیکری و سیاسییەوە هەڵناگرین کە داخوا چۆن لە پرەنسیپێکی ئایدیال و ئاکارەکی و داخوازییەکی سیاسییەوە پەرەی گرتووە و بووە بە مافێکی قانوونیی گەلان بە بچووک و گەورەیانەوە[٣].

١-١: لێ جێگیربوونی ئەو پرەنسیپە لە ماددە ١(٢) و ماددە (٥٥) ی پەیمانی نەتەوە یەکگرتووەکان (١٩٤٥)[٤]، ئەم پرەنسیپەی لە پرەنسیپێکی سیاسییەوە کرد بە پرەنسیپێکی قانوونیی جیهانی[٥] و هەم هێمایەکیشە بۆ دانانان بەو پرەنسیپە، وەکو دەستئاوێژو پرەنسیپێکی بنەڕەتی بۆ پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی، چونکە وەکو واقیع سەلماندوویە بە واقیعی عیراقیشەوە کە ئاشتی بەبێ وەدیهێنانی دادپەروەری و وەکیەکی لە نێوان گەلاندا، تا سەرو چێ نابێ.

١-٢: پاشان ئەم پرەنسیپە لە چەندین دۆکیومێنت و بڕیارگەلی نێودەوڵەتی و هەرێمایەتی و را و فەتوای دادگەی دادی نێودەوڵەتی ICJ و هی تردا جەختی لەسەر کراوەتەوە وەکو:

١- جارنامە لەبارەی سەربەخۆیی دان بە گەلان و وڵاتانی کۆلۆنیکراو (بڕیاری ١٥١٤ی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان، خولی ١٥، ١٤ی کانوونی یەکەم/ ١٩٦٠)[٦] .

٢- جارنامەی جێبەجێکردنی مافی چارەی خۆنووسین (بڕیاری ١٥٤١ی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان، خولی ١٥، ١٥ی کانوونی یەکەم/ ١٩٦٠).

٣- مادده (١)ی هاوبەشی نێوان رێککەوتننامەی نێودەوڵەتی لەمەڕ مافە مەدەنی و سیاسییەکان و، رێککەوتننامەی نێودەوڵەتی لەمەڕ مافە ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکان - ١٩٦٦) [٧].

٤- جارنامە لەبارەی پرەنسیپەکانی قانوونی نێودەوڵەتی لەمەڕ پێوەندی و هاوکاری دۆستانە لەنێوان دەوڵەتاندا بەپێی پەیمانی نەتەوە یەکگرتووەکان (بڕیاری ٢٦٢٥ی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان، خولی ٢٥، ١٩٧٠)[٨].

٥- قانوونی کۆتایی هیلسنکی کە کۆنفرەنسی تەنایی و هاوکاری لە ئەورووپا (CSCE)لە ١٩٧٥ بڕیاری لەبارەوە داوە[٩].

٦- جارنامەی جیهانیی مافەکانی گەلان کە بە جارنامەی جەزایر[١٠] ناسراوە، تەمووزی ١٩٧٦.

٧- پەیمانی ئەفریقی لەبارەی مافی مرۆڤ و گەلانەوە (١٩٨١)[١١] .

٨- جارنامەی ڤێننا و بەرنامەی کاری ساڵی ١٩٩٣ کە کۆنفرانسی جیهانیی مافەکانی مرۆڤ پەسندی کردووە[١٢] و چەندین دۆکیومێنتی تر.

٩- هەروا دادگەی دادی نێودەوڵەتی ICJ یش لە چەندین رای راوێژکاری خۆیدا جەختی لەسەر ئەم پرەنسیپە وەکو پرەنسیپێکی پابەندکاری قانوونیی

نێودەوڵەتی کردووەتەوە: لە کێشەی نامیبیا (٢١ی حوزەیرانی ١٩٧١)[١٣]، کێشەی بیابانی رۆژئاوا (١٦ی ئوکتۆبەری ١٩٧٥)[١٤]، کێشەی هەرێمی تیموری رۆژهەڵات (٣٠ی حوزەیرانی ١٩٩٥، کە بە کێشەی پورتوگال دژی ئوستراليا ناسراوە)[١٥].

کەواتە چارەی خۆنووسین، مافێکی قانوونیی بنەڕەتیی گەلانە و سیفەتی بنەمایەکی قانوونیی پابەندکاری Jus cognes ی هەیەو دەبێ لە هەموو کاتێکدا دەوڵەتان بێ ئەملاو ئەولا ملی بۆ دانەوێنن و لە هەمانکاتدا بەشێکە لە قانوونی نێودەوڵەتیی عورفی و پێش مەرجیشە بۆ شادبوون بە هەر مافێکی تر کە لە رێککەوتننامەکانی مافی مرۆڤ دا هاتووە[١٦]. لەوەش زێتر، دادگەی دادی نێودەوڵەتی ICJ Inter- American Commission on, Human, Rights of the Organiza- tion of American States لە چەند کێشەیەکدا پشتیوانیان لەو بۆچوونە کردووە کە پرەنسیپی چارەی خۆنووسین، باری قانوونیی erga omnes ی هەیە، واتە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بە گشتی ئەرکێکی پابەندکاری کەوتۆتە ئەستۆ و دەبێ لە هەموو هەلومەرجێکدا لەگەڵ یەکتری ریزی ئەو پرەنسیپە بگرن[١٧].

دووەم: ناوەڕۆک و ئاقاری چارەی خۆنووسین

جەوهەری ئەو دۆکیۆمێنتانەی ئاماژەیان پێکرا ئەوەیە کە هەر گەلێک مافی دیاریکردنی پێناسەی خۆی هەیە. لێ کە ئەم مافە پراکتیزە بکرێ، بەرەنجامی جودا-جودای لێدەکەوێتەوە: لە سەربەخۆیی سیاسییەوە بگرە تا کۆنفیدرالی و فیدرالی و ئۆتۆنۆمی و تێکەڵبوون و بوون بە بەشێک لە دەوڵەتێکی سەربەخۆ. بەو مانایە، چارەی خۆنووسین، پرۆسەی بواردانە choice بە گەل کە داخوا چ هەڵدەبژێرێ و چی هەڵنابژێرێ، لێرەدا ئەنجامی ئەو هەڵبژاردنە هەرچییەک بێت کار

لە بوون یان نەبوونی ئەو مافە ناکات. بەڵام لە عەمەلدا حکوومەتان لەسەر بنەمای ئەو ئەنجامە شیاوەی کە لەو پرۆسەیە دەکەوێتەوە و لەو داخوازی و دروشمەی بزووتنەوەکانی ئەو گەلانە بەرزی دەکەنەوە، هەڵوێست لە داخوازیی راستەقینەی گەلێک وەردەگرن. وەکو تا ئێستا وابووە، بە زۆری حکوومەتان بەگژ جیابوونەوەو سەربەخۆیی سیاسیی بەشێکی هەرێمەکانیان دادێنەوە و بەتوندی بەرەنگاری دەبنەوە، بەڵام لەڕاست مافی کولتووری و ئیداری و شتی تری لەم بابەتە نەرمترن و تا رادەیەک ئامادەن بکەونە گفتوگۆوە.

ئەوەی تا ئێستا بێنە و بەردەی لەسەر نەماوە سەربەخۆیی سیاسیی تەواوە بۆ گەلانی کۆلۆنیکراو و وڵات داگیرکراو وەکو ئەنجامێکی پەسندکراوی پراکتیزەکردنی مافی چارەی خۆنووسین، بەڵام سەبارەت ئەو گەلانەی کە ئێستا لە چوارچێوەی دەوڵەتانی ئارادان، ناتەبایی لە رادا هەیە کە داخوا چی بۆ ئەو گەلانە بەرەوا دەزاندرێ، لەمبارەوە دوو ئاراستە هەن:

١- جیابوونەوەو سەربەخۆیی و پێکهێنانی دەوڵەت، یان

٢- پێوەندیی فیدرالی و ئۆتۆنۆمی و.. لە چوارچێوەی هەمان دەوڵەتی ئارادا.

بەکورتی تا ئێستا زۆربەی دەوڵەتان، رێکخراوی نێودەوڵەتی و هەندێ لە یاساناسان مافی چارەی خۆنووسینیان بەشێوەیەکی سەرەکی تەنیا بۆ ئەو گەلە بەکۆلۆنیکراوانە بەرەوا زانیوە کە لەژێر فەرمانڕوایی کۆلۆنیالیی شێوە کلاسیک دابوون لە بابەتی جەزایر و مۆزەمبیق.. ی جاران. لێ دوای دەرچوونی بڕیاری ١٥١٤ و ١٥٤١ی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان (١٩٦٠)، کە کۆلۆنیالیزم نزیکەی لە شەستەکان و حەفتاکاندا پاکتاو بووە و چەند دوورگەیەکی بچووک نەبێ، پێویستییەکی ئەوتۆ بە پراکتیزەکردنی ئەو مافە نەماوە. بەو مانایە ئەگەر مافی چارەی خۆنووسین بە پاکتاوکردنی کۆلۆنیالیزم و سەربەخۆیی دان بە گەلانی

بەکۆلونیکراو ببەستینەوە، ئەوا دەکرێ بڵێین ئەو مافە پێوەندییەکی ئەوتۆی بە دنیای ئەمڕۆ نەماوەو چۆتە مێژووەوە. ئەم لێکدانەوەیە، لێکدانەوەیەکە لە روانگەی دەوڵەتی و لەسەر بنەمای هەرێمایەتی Territorial Approach دامەزراوە و زێتر ئەو وڵاتانەی دوای ١٩٤٥ لە ئاسیاو ئەفریقیاو ئەمریکای لاتیندا سەربەخۆییان وەرگرتووە بە ئامانجی کۆکردنەوەی هەموو دەسەڵاتەکان لە ناوەند، پێی لەسەر دادەگرن. هەرچی ئاراستەی بەرانبەرە، لێکدانەوەیەکە لەسەر بنەمای گەل People Approach دامەزراوەو لە دیدگای گەل و نەتەوەی بی دەوڵەت Stateless Nations یان نەتەوەگەلی ناو دەوڵەتانی ئارا Nations within States سەرچاوە هەڵدەگرێ، پێی وایە مافی چارەی خۆنووسین، گەل و نەتەوەی لەبابەتی "کورد، باشورییەکانی سودان، کشمیرییەکان، تیبتەکان، بیافراییەکان، چیچانییەکان، تامیلەکان..." یش دەگرێتەوە. هەروا ئەم ئاراستەی دوایی ئەو راستییەشی لەبەرچاوە کە دوای نەمانی شەڕی سارد، چەندین دەوڵەتی تازە هاتونەتە ئاراوە: (لاتڤیا، لیتوانیا، ئستونیا، ئەرمەنستان، ئازەربیجان، کازاخستان، تاجیکستان، کیرگیزستان، تورکمانستان، ئۆکراینا، بیلۆرووس، مۆلداڤیا، جۆرجیا، ئۆزبەکستان، ئەریتریا، سلۆڤینیا، کرواتیا، بۆسنیاو هرزەگۆڤین، مەقدۆنیا، کۆماری یۆگۆسلافیای فیدرالی، سلۆفاکیا، چیک، تیموری رۆژهەلات) و هیچ کام لەو دەوڵەتانە لە پێشاژۆی کۆلۆنیالی بەشێوەی کلاسیک دانەبوون.

بەهەرحاڵ مافی چارەی خۆنووسین لە رەوتی مێژوویی خۆیدا، هەم لە باری مانا و هەم لەباری ناوەڕۆک و ئاقاری پراکتیزەکردنییەوە گۆڕانی بەسەردا هاتووە. قانووناسان لەسەر ئەوە هاودەنگن کە چارەی خۆنووسین چ وەکو پرەنسیپێکی جەوهەری و چ وەکو مافێکی بنەڕەتی لە قانوونی نێودەوڵەتیدا جێگەی خۆی گرتووە[١٨]. وێرای ئەم جەختکردنەوەیە، لە بەرانبەردا حکوومەتان و سازمانە

نێودەوڵەتییە حکوومەتییەکان لە دەرەوەی سیاقی کۆلۆنیالی و بەپێی تێڕوانینی سەرەوە پێیان وایە، پراکتیزەکردنی ئەو مافە هەڕەشە لە سەروەریی و یەکێتیی خاکی وڵاتان دەکا و پشێوی و گرژی و کێشە و نا سەقامگیریی لە سیستەمی نێودەوڵەتی لێدەکەوێتەوە[١٩]. ئەگەر پرسەکە بەم شێوەیە بێ من لەگەڵ ئەو گوتەیە دام کە یاساناسێکی نێودەوڵەتی دەڵێ "ئەگەر چارەی خۆنووسین، پرەنسیپێکی دانپێدانراوی نێودەوڵەتییە، چما ئەو پرەنسیپە تەبای هەرێمگەلە بەکۆلۆنیکراوەکانی تر، بەسەر ئاریانای رۆژئاوا، تیمووری رۆژهەلات، تیبت، کشمیر و هەرێمگەلی دندا، پەیڕەو ناکری"[٢٠]. واتە ئەم دووفاقییە لە دیدگاو پراکتیکا بۆ؟

کەواتە بنەچەکەی ناتەبایی چ لە پراکتیکی نێودەوڵەتی و چ لە راو بۆچوونی یاساناساندا، دەگەڕێتەوە بۆ نەبوونی هاودەنگی هەم لەبارەی مانای وشەی "گەل" و هەم مانا و ناوەڕۆکی تێرمی "چارەی خۆنووسین"[٢١] و هەم جیاوازیی بەرژەوەندیی سیاسیی وڵاتان بەتایبەتی وڵاتە دەستڕۆیشتووەکان. چونکە لە چەندین وڵاتدا گەل و گروپ و کەمینەکان بۆ پشتڕاستکردنەوەی داخوازیگەلی خۆیان لە ئۆتۆنۆمییەوە بگرە تا جیابوونەوەو پێکهێنانی دەوڵەتی تایبەت، پاساو بە مافی چارەی خۆنووسین دێننەوە. ئەم داخوازیگەلە لە لایەک و نکولیکردنی حکوومەتان لەو مافە لەلایەکی دیکەوە کێشەو هەرای ئیتنی و شەڕو کارەساتی مرۆییان لێکەوتۆتەوە و لەهەندی باریشدا هەڕەشەیان بۆ سەر ئاشتی و تەنایی جیهان دروستکردووە. نموونەی هەرە نزیکیش رەوشی دارفورە لە سودان.

نەبوونی پێناسەیەکی گشتگر بۆ چارەی خۆنووسین وایکردووە هەر دەوڵەت و لایەنە بەپێی بەرژەوەندیی تایبەتی خۆی راڤەی بکا و لێکی بداتەوە. کەواتە بەشێوەیەکی "انتقائی" و لەبەر رۆشنایی بەرژەوەندەکان مامەڵە لەگەڵ چارەی خۆنووسیندا کراوە و لەمبارەوە R. Fursland ، نوێنەری بەریتانیا لە لیژنەی

سێیەمی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ١٢ی ئۆکتۆبەری ١٩٨٤دا دانی بە پێـڕەوکـردنی فـراوانی مـافی چارەی خـۆنووسین ناوە و دیاریکردووە کـە ئەم مافە[٢٢]:

Is both inalienable and indivisible, it is fundamentall to International peace and security, and to the protection of national integrity. as nation- states, all of us have a vital interest, in it, We cannot be selective in its application.

بۆ زێتـر روونـکردنەوەی ناوەڕۆکی ئەو مـافـە دەگـەڕێینەوە سـەر پەیمانی نـەتەوە یەکگرتووەکان و دۆکیومێنتەکانی تر:

٢-١: ئەم پرەنسیپە وەکو لە پەیمانی نەتەوە یەکگرتووەکان هاتووە بەشێوەیەکی ئەوتۆیە کـە هـیچ ئاراسـتـەیەکی تێدا نییـە، داخـوا گـەل people چییـەو چارەی خۆنووسین چ دەگرێتەوە[٢٣]. لێ لە پراکتیکدا ئەم مافە تەنیا بۆ ئەو هەرێمانەی کە لە بەشی ١٢ی پەیمانی نـەتەوە یەکگرتووەکـاندا لـەژێر نـاوی "الاقـالیم المشـمـولە بالوصـایە Trust territories" و ئەو هـەرێمـانـەی کـە لـەبەشی ١١ی پـەیماندا بـەناوی هـەرێمـگەلی نـا- خـودمـوخـتـار non- self-governing territories دانراون، دەسـتـەبەر کراوە. واتە ئەو گەلانەی لە سیاقی غەیرە کۆلۆنیالیدان خراونەتە دەرەوە. بەمانایەکی دی UN لە پراکتیکدا ئەم مـافـەی لـە قـەبەڵ هـەرێمگەلێکی دیاریکراو کـردووە نەک گەلان ئەمەش بەپێچەوانەی سەرەتای دیباجەکەی پەیمانی نەتەوە یەکگرتووەکانە.

٢-٢: بڕیاری ١٥١٤ی کـۆمـەڵەی گـشـتی، مـافی چارەی خـۆنووسـینی بە پاکتاوکردنی کـۆلۆنیالیزم decolonization-ەوە گرێداوە[٢٤]. لەهەمـانکاتدا بڕگـە (٦)ی هەمـان جاڕنامـە جـەختی لەسـەر پرەنسیپی یەکێتیی خاک و سـەروەریی دەوڵەتان کردۆتەوە[٢٥]. بڕیاری ١٥٤١ ی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان-یش کە ڕۆژی ١٥ی کانوونی یەکەم ١٩٦٠ دەرچووە، هەمان زمانی ئەنتی کۆلۆنیالێ

پێوە دیارە[٢٦]. لی جیاوازی نێوان ئەم دوو بڕیارە لەوەدایە کە بڕیاری ١٥١٤ تەنیا یەک ڕێگاکاری بۆ (الاقالیم المشمولة بالوصایة أو الاقالیم غیر المتمتعة بالحكم الذاتي، او جمیع الاقالیم الاخري التي لم تنل بعد استقلالها) دیاری کردووە: ئەویش سەربەخۆییە، هەرچی بڕیاری ١٥٤١-ە ئەوا سێ ڕێگەی بۆ داناون: دەوڵەتی سەربەخۆ، بەیەکەوە هەڵکردنی ئازادانە لەگەڵ دەوڵەتێکی سەربەخۆ، یان تێکەڵبوونی ئازادانە و بوون بە بەشێکی دەوڵەتێکی سەربەخۆ.

٢-٣: ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی بۆ مافە مەدەنی و سیاسییەکان (١٩٦٦)، لە ماددە (١)دا، چارەی خۆنووسینی وەکو مافێک بۆ هەموو گەل و تاکێک سەلماندووە و وەکو پێش مەرجی شادبوونیش بە مافەکانی تر. ئەم سەلماندنە تەنیا بە پێڤاژۆی کۆلۆنیالییەوە بەند نییە، چونکە ئەو ڕێککەوتننامەیە موخاتەبەی هەموو ئەو دەوڵەتانە دەکات کە پەسندیان کردووە و دەبێ ریز لەو مافە بگرن چونکە "جێبەجێکردنی ئەو مافە مەرجێکی بنەڕەتییە بۆ زەمانەتی بەکردەوەو ریزگرتنی بەکردەوەی مافەکانی مرۆڤ و پتەوکردن و جێگیرکردنی ئەو مافانە"[٢٧].

٢-٤: بڕیاری ٢٦٢٥ی ساڵی ١٩٧٠یش، جەغزی مافی چارەی خۆنووسینی فراوانکردووە لە گەلانی کۆلۆنیکراوەوە بۆ ئەو گەلانەش کە لەژێر چەپۆک و کۆنترۆل و چەوساندنەوەی بێگانەدان. لە بابەتی ئاپارتایدی خوارووی ئەفریقیا. ئەم بڕیارە سێ ڕێگەکاری بۆ پراکتیزەکردنی ئەو مافە لە سیاقی کۆلۆنیالیدا داناوە واتە بۆ "اقلیم المستعمرة او الاقلیم غیر المتمتع بالحكم الذاتي":

"ویكون انشاء شعب من الشعوب لدولة مستقلة ذات سیادة، او ارتباطه ارتباطا حرا بدولة مستقلة، او اندماجه الحر في هذه الدولة، او اكتسابه اي مركز سیاسي یحدده بنفسه اعمالا من جانبه لحقه في تقریر مصیره بنفسه".

سەبارەت بە پێڤاژۆی ناکۆلۆنیالیش ئەوا ئەم بڕیارە وەکو لە بڕگەیەکدا دەڵێ:

"ولا يجوز أن يؤول شيء مما ورد في الفقرات السابقة على أنه يرخص بأي عمل أو يشجع على أي عمل من شأنه أن يمزق أو يخل جزئيا او كليا بالسلامة الاقليمية او الوحدة السياسية للدول المستقلة ذات السيادة التي تلتزم في تصرفاتها مبدأ تساوي الشعوب في حقوقها وحقها في تقرير مصيرها بنفسها الموضح اعلاه والتي لها بالتالي حكومة تمثل شعب الاقليم كله دون تمييز بسبب العنصر او العقيدة او اللون" کەواتە مافی چارەی خۆنووسین لە چوارچێوەی دەوڵەتانی تەرەف لەم ڕێککەوتننامەیە بەستراوەتەوە بە بوونی حکومەتێک کە نوێنەرایەتی هەموو دانیشتوان بکا بەبێ جیاوازیکردن لەسەر بنەمای ئیتنی، ڕەگەزو ڕەنگ. بەپێچەوانەی ئەوە بوونی حکوومەتێکی لە بابەتی صدام حوسێن لە عیراقدا، ئەو مافە بە گەلە چەوساوەکە دەدا پراکتیزەی مافی چارەی خۆنووسین بکا. بە زمانێکی نزیک لەم برگەیە، لە کۆنفرانسی جیهانیی نەتەوە یەکگرتووەکان سەبارەت بە مافەکانی مرۆڤ کە لەساڵی ١٩٩٣دا لە ڤێنا بەستراوە، ئەم بۆچوونە لە پەرەگرافێکدا دووبارە کراوەتەوە کە دەڵێ:

"بەگوێرەی جاڕنامە لەبارەی پرەنسیپەکانی قانوونی نێودەوڵەتی لەمەڕ پێوەندیی دۆستانەو هاریکاری لە نێوان دەوڵەتاندا و بەپێی پەیمانی نەتەوە یەکگرتووەکان، ئەم مافی چارەی خۆنووسینە، نابێ وا ڕاڤەو لێکبدرێتەوە کە هان و دنەی کارو کردەی وا بدا ، چ بەشێوەیەکی تەواو و چ بە شێوەیەکی پاژەکی، کە ببێ بە مایەی بنکۆڵکردن و لەباربردنی یەکێتیی خاک، یان یەکێتیی سیاسیی ئەو دەوڵەتە سەربەخۆ و سەروەرانەی کە بەگوێرەی پرەنسیپی وەکیەکی گەلان لە مافەکان و مافی چارەی خۆنووسیندا ڕەوتار دەکەن و حکوومەتێکی وایان هەیە کە نوێنەرایەتی گشت گەلی ئەو خاکە دەکەن بەبێ هیچ جۆرە جیاوازییەک"(٢٨). دیارە پێم وانییە نکولی لەوە بکرێ کە حکوومەتە یەک لەدوای یەکەکانی عیراق لە دامەزراندنی

دەوڵەتی عیراقەوە، ریزیان لە پرەنسیپی وەکیەکی گەلانی عیراق لە مافەکانیاندا نەناوەو هەرگیز حکوومەتێک نەبووە بەڕاستی نوێنەرایەتی سەرجەم دانیشتوان بەبێ جیاوازی بکا، بەڵکە هەمیشە کەمینەیەکی عارەبی سوننە دەستی بەسەر دەسەڵاتدا گرتبوو سیاسەتێکی ستەمکارانەی دەرهەق بە کورد پەیڕەو دەکردو لەسەردەمی سەدام حوسێندا، کار گەیشتە پەیڕەوکردنی سیاسەتی جینۆسایدو بەکارهێنانی چەکی کۆکوژی کیمیایی قەدەخەکراوی نێودەوڵەتیش.

بەهەرحاڵ یاساناسان لێکدانەوەی جیا- جیایان بۆ ماناو ناوەڕۆکی چارەی خۆنووسین کردووە، کە بەم شێوەیە پوختی دەکەینەوە[٢٩]:

١- لێکدانەوەی پاکتاوکردنی کۆلۆنیالیزم

بەپێی ئەم لێکدانەوەیە، تەنیا هەرێمگەلی کۆلۆنیکراو و داگیرکراو مافی سەربەخۆبوونیان هەیە. بەپێی پرەنسیپی xi ی بڕیاری ١٥٤١ی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان، مەبەست ئەو هەرێمانەیە کە بەشێوەی کلاسیک کۆلۆنیکرابوون بەپێی تیوریی saltwater ی کۆلۆنیالیزم: واتە ئەو هەرێمانەی لە باری جوگرافییەوە لە دەوڵەتی میترۆپۆل (دەوڵەتی بەڕێوەبەر) دوور و لەباری ئیتنی، یان کولتوورییەوە جیان.. پرۆفیسۆر جیمس کراوفۆرد- یش بەم شێوەیە پێناسەی کۆلۆنی دەکات[٣٠]:

Colonial territory is a generic trem used to refer to geographically separate territories which are dependent upon and subordinate to metropolitan state The united nation charter refers to two classes of such territories: non- self- governing territories and trust territories, dealt with respectively in chapters xi and xii.

٢- لێکدانەوەی رزگاربوون لە دەسەڵاتی بێگانە:

واتە نابێ هێزی دەوڵەتێکی بێگانە، خاکی دەوڵەتێکی سەربەخۆی سەروەر داگیر

بکا و دەست لە کاروباری ناوخۆی وەربدا، یان پەلامارو هێرشی بکاتە سەر. بەم پێیە ئەو گەلەی وڵاتی داگیرکراو بێ مافی ئازادبوونی لە دەسەڵاتی بێگانە هەیە.

٣- لێکدانەوەی ناسیۆنالیستی

بەپێی ئەم لێکدانەوەیە هەر کۆمەڵەیەکی نەتەوەیی مافی پێکهێنانی دەوڵەتی نەتەوەیی خۆی هەیە، یان دەبێ دەسەڵاتی بەسەر زێدو هەرێمی خۆی لەچوارچێوەی دەوڵەتی ئارادا هەبێ. ئەم لێکدانەوەیە بگرەو بەردەی زۆری لەسەرە.

٤- لێکدانەوەی کۆمافی کەمینە:

واتە کەمینە مافی ئەوەی هەیە پلەیەک لە ئۆتۆنۆمیی کولتووری و سیاسی لە دەوڵەتێکی فرە- نەتەوەدا هەبێ بەپێی رێککەوتننامە نێودەوڵەتییەکان هەروەکو لە ماددە (٢٧)ی رێککەوتننامەی نێودەوڵەتیی مافە مەدەنیی و سیاسییەکاندا هاتووە. دیارە یاساناس و لایەنی ئەوتۆ هەن کە نەتەوەی بە ژمارە کەمتر لە نەتەوەی بالادەستی ناو یەک وڵات، بە کەمینە حیساب دەکەن و هەمان مافیان پێ رەوا دەبینن.

٥- لێکدانەوەی حوکمی دیموکراتی

واتە تەواوی دانیشتوانی ناو چوارچێوەی وڵاتێک مافی ئەوەیان هەیە چارەنووسی خۆیان لە چوارچێوەی دەوڵەتی ئارادا دیاری بکەن لەرێگەی پرۆسەی دیموکراتییەوە وەکو هەڵبژاردنی ئازادانەو بێگەرد و ناوبەناو، ئازادی بیرورا و قسەکردن و کۆبوونەوە. واتە چەمکی رۆژئاوایی بۆ دیموکراسی بە مانای فەرمانرِوایی زۆرینە بەسەر کەمینەدا .رەنگە ئەمە بۆ وڵاتێکی هاوچەشنی ئیتنی لە بابەتی هۆلەندا لەبار بێ.

لێرەدا پرسیارێک دێتە گۆرێ، ئەگەر کۆمیونیتەی زۆرینەی بالادەست (بۆ نموونە عارەب لە عیراقدا لە چاو کورد) دانی بەبوونی کۆمەڵەیەکی ئیتنی بەجیا

هەڵکەوتووی (وەکو کورد) نەنا و ڕێگەی بەشداری لەژیانی دەوڵەتدا لێگرت و وەکو هاووڵاتی پلە دوو یان غەوارە و نامۆ مامەڵەی لەتەکد کرد، ئایا لەباری وادا، ئەو کۆمەڵەی دواییان مافی ئەوەی نییە پراکتیزەی مافی چارەی خۆنووسینی دەرەکی بکا و جیا ببێتەوەو دەوڵەتی نیشتمانی خۆی لەسەر خاکی خۆی دروست بکا[٣١]؟

دیارە ناکرێ بڵێین کام لێکدانەوەیان لە هەمووان پەسندترەو لەهەموو بارێکدا دەشێ پێڕەو بکرێ، لەبەر ئەوە، پێم وایە و دەبێ هەڵومەرجی کۆنکرێت و مێژووکردی هەر کێشەیەک و سیاقی جیۆ-سیاسیی و نیزامی دەستووریی ئەو وڵاتەی کێشەکەی بەرەو روو کراوە و کاودانی نێودەوڵەتی و ئەقلیمی لەبەرچاو بگیرێ.

هەندێ لە یاساناسان دوو روو لە چارەی خۆنووسین لێکدی جیا دەکەنەوە[٣٢]:

أ- چارەی خۆنووسینی دەرەکی External Self - Determination

"واتە هەموو گەلان مافی ئەوەیان هەیە ئازادانە ستاتۆی سیاسی و پێگەی خۆیان لەڕاست کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی دیاری بکەن بەپێی پرەنسیپی وەکیەکی لە مافەکان وبەپشتبەستن بە رزگاربوونی گەلان لە کۆلۆنیالیزم وقەدەخەکردنی چەوساندنەوە و ژێردەستەیی بێگانە"[٣٣]. بەکورتی واتە مافی پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆ. دیارە ئەو مافە تەنیا بۆ ئەو گەلانە بەڕەوا زانراوە کە لە ژێر سایەی فەرمانڕەوایی کۆلۆنیالی، یان داگیرکاریی بیانیدان، واتە هەر گەلێک لە هەڵومەرجی وادا بێ، مافی سەربەخۆبوون و بەڕێوەبردنی کاروباری خۆی بەبێ دەستتێوەردەرانی دەرەکی هەیە. ئەم لایەنە پێوەندیی بە ماددە ٢(٧)ی پەیمانی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە هەیە کە ڕێگەنادا، هیچ دەوڵەتێک دەست لە سەروەری و یەکێتیی خاکی دەوڵەتێکی تر وەربدا. پاشان لە بڕیاری ١٥١٤ی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکانیش جەختی لەسەر کراوەتەوە. وەکو گوتمان ئەم رووەی مافی چارەی خۆنووسین هەم بەسەر پێڤاژۆی

کۆلۆنیالی شێوە کلاسیک (کە لە شەستەکان و حەفتاکانی سەدەی رابردوودا لە ئاسیا، ئەفریقیا، ئەمریکای لاتین باو بوو، ئێستا بەکردەوە ئەم شێوەیە دوای پاکتاوکردنی کۆلۆنیالیزم بوونێکی ئەوتۆی نەماوە) پەیڕەو دەکرێ و هەم بەسەر بوونی دەسەلاتی بێگانە لە ولاتێکی تردا (واتە دەولەتێک، دەولەتێکی تر بخاتە ژێر چەپۆکی خۆیەوە جا چ لە رێگەی سەربازی بێ یان ئابووری یان کولتوورییەوە. نموونە: غەزووی عیراق بۆ سەر کوێت لە ٢ی ئابی ١٩٩٠دا، یان وەکو بوونی هێزی سەربازیی سوری لە لوبنان). لەراستیدا، کۆمەلگەی نێودەولەتی لە هەندێ باری ناوازە نەبێ، دەنا لەراست ئەم شێوەی دواییدا خۆی کەڕ کردووەو تەنیاو تەنیا ئەوە چەند پات دەکاتەوە کە گەلان مافی خۆیانە لە ژێر چەپۆکی بێگانە رزگار بن.

ب- چارەی خۆنووسینی ناوەکی: Internal Self-Determination

واتە دانیشتوانی ناو دەولەتێک مافی ئەوەیان هەیە حکوومەتی خۆیان دیاری بکەن و بەئازادانە رێچکەی پەرەسەندنی ئابووری و کولتووری و کۆمەلایەتی خۆیان بگرنە بەر بەبێ هیچ دەستتێوەردانێکی دەرەکی. لەم سەرچاوەوە دەبی حکوومەتان نوێنەرایەتی سەرجەم دانیشتوانی ناو ولاتەکانیان بکەن بەبێ هیچ فەرق و جیاوازییەک. لێ ئەمە ئاریشەی زۆری دێتە سەر رێگا بەتایبەتی لە ولاتێکی فرە نەتەوەدا کە نەتەوەیەکیان کۆنترۆلی دەسەلاتی کردبێ و پێناسەی نەتەوەیی خۆی بە دەولەتەوە نابێ. ئیدی لەمەوە زۆرینەی کێشەو هەراو شەڕوشۆری ناوەکیی ولاتان، لەو سیاسەتی خۆ داسەپاندن وتێبزرکردنی پێناسەی نەتەوەیی کۆمەلەکانی ترەوە سەرچاوە هەلدەگرن و بەم یان بەو شێوەیەش داخوازیگەلی ئەو کەمینەو گەلانەش پشت بە وەکیەکی گەلان و مافی چارەی خۆنووسین دەبەستن. لێرەش دوو ئاراستە هەن:

١- چارەی خـــۆنووســـینی ناوەکی بەمـــانای مـــافی بوونی حکوومـــەتێکی نمایندەیی[٣٤]:

بەپێی ئەم ئاراستەیە دانیشتوانی دەوڵەتێکی دیاریکراو مافی خۆیانە حکوومەتێکی نمایندە و هەڵبـژێردراوی دیموکراتییان هەبێ و لە شوێنەواری بێگانە دوای قۆناخی کۆلۆنیالی رزگاریان ببێ. لە راستیدا ئەگەر مەبەست تەنیا حکوومەتێکی شێوە رۆژئاوایی، بەمانای حکوومەتی زۆرینە بەسەر کەمایەتیدا بێ، ئەوا مەرج نییە مافی کۆمەڵەکانی تر (کە بە ژمارە لە چاو نەتەوەی باڵادەست کەمترن) بپارێزرێ. نموونەی وا هەیە لە دنیادا، کە هەم دیموکراسییان تێدا پەیڕەو دەکرێ و هەم حکوومەت کەم تا زۆر لەرێگەی هەڵبـژاردن دێتە سەرکار کەچی جیاوازیش لەگەڵ کەمینەدا دەکرێ. نموونەی تورکیامان لەبەرچاوە کە کەم تا زۆر هەڵبژاردنی ناو بەناوی ئازادانەی تێدا دەکـرێ و بە ئاشـتـیـانە ئەم دەست و ئەودەسـتی دەسـەڵات دەکـرێ و ئازادی رۆژنامـەگـەری و رادەربڕین و کـۆڕو کـۆبوونەوە هەیە، کـەچی لەهەمـان کـاتدا سیاسەتێکی کەم وێنەی چەوساندنەوەی کورد پەیڕو دەکرێ.

لێ دەبێ ئەوەش بگوترێ لە هەندێ وڵاتی وەکو (بەلجیکا، کەنەدا، سویسرا..) رێوشـوێنی دەسـتـووری وا پەیڕەو دەکـرێ سـەبارەت بەدابەشکردنی دەسـەڵات و بەشدارییپێکردن کە دەرفەت بە کۆمەڵەکان دەدا پراکتیزەی "سیادە"ی ناوەکی بەسەر هەرێمـەکانی خـۆیاندا بکەن و رێچکەی پەرەسـەندنی ئابووری و کـولتووری خـۆیان دیاری بکەن. دەکرێ بڵێین لە عیراقدا هەنگاوی سەرەتایی سەبارەت بە دابەشکردنی دەسـەڵات هەڵێنراوەتەوەو گـرنگ ئەوەیە لە دەسـتـووری هەمـیـشـەیی عـیـراقـدا بچەسپێندرێ.

٢- چارەی خۆنووسین وەکو مافی جیابوونەوە:

واتە گەلی بەجیا هەڵکەوتووی ناو دەوڵەتی فرە- نەتەوە، مافی چارەی خۆنووسینی

بە مافی جیابوونەوەو پێکهێنانی دەوڵەتیش هەیە[٣٥] وەکو کیوبیکەکان و کورد و تیبیتی و کشمیری و تامیل و چیچانییەکان.. بەڵام دەوڵەتان ئەم ئاراستەیە بە پێشێلکردنی یەکێتیی خاکی دەوڵەت Territorial Integrity و پرەنسیپی Uti Posseditis juris دەزانن[٣٦]. لایەنگرانی جیابوونەوەش دەڵێن: هەم یەکێتیی خاکی دەوڵەت و هەم سنوورو تخوبی دەوڵەتان بەشێوەیەکی دەسکردو بە ئارەزووی کۆلۆنیالیستان کێشراوە بەبێ رەچاوکردنی بەرژەوەندییەکانی ئەو نەتەوەو کەمینانەی کە لەناو ئەو هەرێمانەدا کۆکراونەتەوە هەروەکو عیراق کە ساڵی ١٩٢٥ بە بڕیاری ئەنجوومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان ویلایەتی موسڵ (واتە کوردستانی باشوور) بەبێ خواست و ئیرادەی دانیشتوانەکەی بە دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراقەوە لکێندرا.

بەڵام داخوا هەموو نەتەوەو کەمینەیەکی ناو دەوڵەتی فرە- نەتەوە مافی پێڕەوکردنی چارەی خۆنووسین و جیابوونەوەیان هەیە، لەمبارەوە هەندێ سیماو خەسڵەت وەکو پاساو بۆ مافی جیابوونەوەی کۆمەڵەیەک دێننەوە[٣٧]:

١- حکوومەتی ناوەندی سیاسەتێکی جیاخوازیی سیستەماتیک، یان زولم وزۆرێکی بێ ئەندازە دژی نەتەوەیەکی خۆناس و قەبارە بەرچاوی ناو وڵاتەکەی پێڕەو بکا.

٢- بوونی کۆمەڵەیەکی بەجیا هەڵکەوتووی نەتەوەیی لە ناو وڵاتێکدا کە لە باری زمان و داوو نەریت و مێژوو کولتوور و بنەچەکەی ئیتنی و.. لە کۆمەڵەکانی تر بەتایبەتی لە کۆمەڵەی سەردەستی ناو وڵاتەکە جیا بێ و لە ناوچەو دەڤەرێکی دیارو بەسەریەکەوە بژی و تێکڕا، یان زۆرینەی هەرە زۆریان لایەنگری جیابوونەوە بکەن.

٣- جیابوونەوە وەکو چارەسەرێکی واقیعی و بەکردەوەی کێشەی نێوان هەردوو تەرەف بێت و لەئاکامی لێکجیابوونەوە، ئاشتی لە نێوان دەوڵەتی کۆن و نوێدا بێتە کایەوە.

٤- حکوومەتی ناوەندی ڕێگەچارەی سات و سەودا لەگەڵ کۆمەڵەی تاییندا رەت بکاتەوە.

گریمان ئەم مەرجانەش لە گروپێکدا کۆبوونەوە، لێ هێشتا کۆسپێکی هەرە گرنگی تر لەپێش دەمێنێ، ئەویش دانپێداهێنانی نێودەوڵەتییە بەجیابوونەوەی ئەو گروپەو پێکهێنانی دەوڵەتی تایبەت بە خۆی. بەهەرحاڵ تا ئێستا لەمبارەوە بنەمای پابەندکاری وا لە قانوونی نێودەوڵەتیدا وجودی نییە کە دەوڵەتان ناچار بکا دان بە هاتنەگۆڕێی دەوڵەتێکی تازەدا بنێن، لە هەمان کاتیشدا قانوونی نێودەوڵەتی ڕێگە لە جیابوونەوەش ناگرێ. بەڵام ئەگەر دەوڵەتێک پێشوەختە دان بە جیابوونەوەی هەرێمێک لە هەرێمەکانی دەوڵەتێکی تردا بنێ، ئەوا بەدەستتێخستنە ناو کاروباری ئەو دەوڵەتەو پێشێلکردنی قانوونی نێودەوڵەتی حیساب دەکرێ و لەسۆنگەی ئەمەوە بەزۆری دەوڵەتان خۆ لە کردەوەو هەنگاوی وا دەپارێزن.

لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ پێوەری پەسندکراوی نێودەوڵەتی هەن کە دەبێ لە قەوارەی گەلێکدا هەبن تا ئەم قەوارەیە مافی بوونە دەوڵەتێکی نوێی هەبێ[٣٨]:

١- ئەو گەلە لە هەرێمێکی دیاریکراودا زۆرینەی دانیشتوان بێ.

٢- ئەو گەلە دانیشتووی هەمیشەیی ئەو هەرێمە بێ.

٣- حکوومەتێکی ڕێکوپێکی هەبێ کە کاروباری ناوخۆی ئەو هەرێمە بەڕێوەببات.

٤- توانای دروستکردکردنی پێوەندیی لەگەڵ دنیای دەرەوەدا هەبێ.

دادگەی دادی نێودەوڵەتیش هەندێ پێوەری دیکەی بۆ زیاد کردوون:

١- ئەو قەوارەیە ئارەزووی بوونە دەوڵەتی هەبێ.

٢- ئاشتی دۆست بێ.

٣- ئیلتیزامەتەکانی پەیمانی نەتەوە یەکگرتووەکان پەسند بکا.

٤- توانای جێبەجێکردنی ئەو ئیلیتزاماتانەی هەبێ.

٥- ئارەزووی جێبەجێکردنی ئەو ئیلیتزاماتانەی هەبێ.

سەرباری هەبوونی هەموو ئەوانە، لە عەمەلدا، مەسەلەی دانان بە هاتنەئارای دەوڵەتێکی نوێ، زێتر مەسەلەیەکی سیاسییە تا قانوونی. ئا لێرەوە پشت وپەنا وەدەستهێنان بەتایبەتی هی پێنج دەوڵەتە هەمیشە ئەندامەکەی ئەنجوومەنی ئاسایش مەرجێکی گرنگە بۆ بەردەوامبوونی جیابوونەوەی هەر هەرێمێک و دواتر بوون بە ئەندام لە نەتەوە یەکگرتووەکان.

بە کورتی دەبینین لێکدانەوەی جیا- جیا و تێکەڵوپێکەلی و نا روونییەک هەیە سەبارەت بە مافی چارەی خۆنووسین لە پێشاژۆی غەیرە- کۆلۆنیالیدا. لێ سەرهەڵدانی چەندین دەوڵەتی تازە دوا بەدوای بەکۆتاهاتنی شەڕی ساردو زێدەبوونی کێشەی ئیتنی لە چەندین جێگەی دنیادا کە هەندێ جار کارەساتی مرۆییان لێکەوتۆتەوە و بوون بە مایەی هەڕەشە بۆ سەر ئاشتی و تەنایی جیهان، وا دەخوازێ چاو بە چەمک و ماناو ناوەرۆکی مافی چارەی خۆنووسین بگێڕدرێتەوە و نەتەوە یەکگرتووەکان خۆی، وەکو پارێزەری ئاشتی و تەنایی و مافە بنەڕەتییەکانی مرۆڤ، خۆی ئەم کارە ئەنجامبدا و میکانیزمی کارا بۆ بەپیرەوەچوونی داخوازیگەلی نەتەوە ستەملێکراوەکانی دنیا بدۆزێتەوە.

سێیەم: سوژێتەکانی مافی چارەی خۆنووسین

کە قسە دێتە سەر سوژێتەکانی مافی چارەی خۆنوسین، ئەم پرسیارە زۆر دووبارە دەبێتەوە کە داخوا بە چ گروپ و کۆمەڵەیەک دەگوترێ گەل people ؟ بەو مانایەی کە چ گروپێ مافی چارەی خۆ نووسینی بەپێی قانوونی نێودەوڵەتی هەیە؟ تا ئێستا پێناسەیەکی ورد و قانوونی بۆ گەل نەکراوە. واتە شەرت و مەرجی بابەتی وای بۆ دانەندراوە کە لەرێگەیانەوە بزاندرێ داخوا ئەم یان ئەو گروپ بە گەل حیساب دێ یان نا؟ ئەگەر وەڵام بە ئەرێ بوو ئەوا ئەو گروپە مافی چارەی خۆنووسینی دەبێ. با

لە مادده ١ (٢) ی پەیمانی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە دەس پێبکەین . بەرای هەندێ لە یاسناسان ئەم وشەیە هەموو گەلان دەگرێتەوە[٣٩]. بەهەرحاڵ یاساناسان هاودەنگ نین[٤٠]. لەمبارەوە چەندین بۆچوون هەن:

١- گەل: واتە سەرجەم دانیشتوانی ناو سنووری وڵاتێکی سەربەخۆ، یان دانیشتوانی ناو هەرێمێکی کۆلۆنیکراو.

٢- یان هەر گروپە مرۆڤێک کە هەندێ سیفات و سیمای هاوبەشیان هەبێ و خۆیان پی گەلێکی جیا بێ.

٣- گەل هەم بە سەرجەم دانیشتوانی دەوڵەتێک و هەم بە گروپ و کۆمەڵەیەکی ئیتنی و نەتەوەیی و ئایینی دەگوترێ کە لەناو هەمان دەوڵەتدا دەژین .

بەلای دەوڵەتانیشەوە، گەل بەمانای دانیشتوانی هەرێمێکی دیاریکراو بەکاردەهێندرێ بەجەختکردنەوە لەسەر یەکپارچەیی خاکی وڵات. بەرای زۆرانەوە ئەم لێتگەیشتنە کورت دێنێ، هەر چەندە لە پراکتیکی نێودەوڵەتیدا مافی چارەی خۆنووسین لەهەندێ باردا بە "گەل"ی واش گوتراوە کە بەشێکە لە دانیشتوانی دەوڵەتێکی ئەندام لە نەتەوە یەکگرتووەکان وەکو (فەلەسینییەکان لە ئیسرائیل) و (تیبیتەکان لە چین)، یان پێشتر دەوڵەتی نەبووە وەکو چیک و سلۆفاک، یان بە رەنگی پێست لە گەلی تر جیا کراوەتەوە وەکو رەشپێستەکانی خوارووی ئەفریقیا. هەروا لە ماددەی (١)ی رێکەوتننامەی نێودەوڵەتی بۆ مافە مەدەنی و سیاسییەکان - یش گوتراوە: هەموو گەلان all peoples (لكافة الشعوب الحق في تقرير المصير، ولها، استنادا لهذا الحق، أن تقرر بحرية كيانها السياسي وأن تواصل بحرية نموها الاقتصادي والاجتماعي والثقافي). جا بۆ ئەوەی بزانین ئەم هەموو گەلان-ە کێ دەگرێتەوە دەبێ لەپێشدا، لە مانای ئاسایی[٤١] (هەموو گەلان) بگەڕێین. ئەوەتا لە فەرهەنگی Web-ster بەم شێوەیە پێناسەی " گەل people" کراوە:

The entire body of persons who constitute a community or other group by virtue of a common culture, religion, or the like.

لی مــۆدێرنتــرین پێناســە، ئەو پێناســەیەیە کــە ســاڵی ١٩٨٩ لە کــۆبـوونەوەی نێودەوڵەتیی کارناسـانی UNESCO کراوە سەبارەت بە ڕوونکردنەوەی چەمکەکانی مافی گەلان، ئەم پێناسەیە بە پێناسەی کێربی ناسراوە:

کۆمەڵە مرۆڤێک کە هەموو یان هەندێک لەم سیماو خەسلەتە هاوبەشانەیان هەبێ:

أ- داوونەریتی مێژوویی هاوبەش a common historical tradition

ب- پێناسەی ڕەگەزایەتی یان ئیتنی racial or ethnic identity

ج- هاوچەشنیی کولتووری cultural homogeneity

د- یەکێتیی زمان linguistie unity ؛

هـ- هاوبەندیی ئایینی یان ئایدیۆلۆجی religious or ideological affinity

و- بەسەریەکەوەبوونی ئەقلیمی territorial connection

ی- ژیانی ئابووریی هاوبەش common economic life

پاشان کارناسانی یۆنسکۆ ئەم خەسڵەتانەشیان بۆ زێدە کردوون: ئەم گرووپە، وەکو گشتێ، دەبێ بایی ئەوەندە ئیرادەی هەبێ کە خۆی وەکو گەلێکی جودا بناسێنێ یان ئاگایی بوون بە گەلی تێدا هەبێ، هەروا دەبێ ئەو گەلە لە ژمارەیەکی دیاریکراوی ئەوتۆ پێکهاتبێ کە مەرج نییە زۆریش بێ، لێ تەنیا گردبوونەوەی چەند کەسێکیش نەبێ لەناو دەوڵەتێکدا. ئیمکانی ئەوەش هەبێ کە ئەم گرووپە دام ودەزگا و دامەزراوە، یان دەستئاوێژی دەربڕینی ئەو خەسڵەتە هاوبەشانە و ئیرادەی پێناسە و خۆناسینی هەبێ[٤٢]. هەر بەقسەی ئەم کارناسانە مانای ئاسایی " هەموو گەلان": هەموو ئەو گەلانە دەگرێتەوە کە لەژێر سەیتەرەو چەپۆکی کۆلۆنیالی و بیانی دان، یان ئەو گەلانەی کە وڵاتیان داگیرکراوە، یان ئەو گەلە ڕەسەن و کۆمەڵانەی کە ئەو

پێوەرە بەگشتی پەسندکراوانەیان تێدایە کە بۆ دیاریکردنی بوونی گەلێک پێویستە.

کەواتە دەکرێ بڵێین ئەو گەلانەی مافی چارەی خۆنووسینیان هەیە بریتین لە:

١- ئەو گەلانەی کە دەوڵەتی سەربەخۆو خودان سەروەریان بۆ خۆیان پێکهێناوە، بۆ نموونە وەکو گەلی میسر.

٢- ئەو گەلانەی کە سەربەخۆیی و سەروەری خۆیان لەدەست داوە و کار بۆ گەڕاندنەوەی دەکەن. بۆ نموونە وەکو گەلانی کۆمارەکانی بەلتیک لە یەکێتیی سۆڤیەتی جاران کە بە ناڕەوا لە ساڵی ١٩٤٠دا بە سۆڤیەتەوە لکێندرابوون و لە دوای ١٩٩٠-ەوە سەربەخۆیی خۆیان وەرگرتەوە.

٣- ئەو گەلانەی کە سەرباری ئەوەی کە دەوڵەتی سەربەخۆو سەروەریان هەیە، لێ حکوومەتە دیکتاتۆریەکانیان ڕێگەیان لێگرتوون پراکتیزەی مافی چارەی خۆنووسین بکەن.

٤- ئەو گەلانەی بەشێکن لە دەوڵەتان ، لێ بەشێوەیەکی ڕەها خۆیان لە توخمەکانی تری ناو دەوڵەتەکە جیا دەکەنەوەو دەیانەوێ دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیان هەبێ. بۆ نموونە وەکو کشمیرییەکانی هیند، گەلی باشووری سودان، کورد، بیافراییەکانی نایجیریا، تامیلەکانی سریلانکا..

٥- ئەو گەلانەی دەوڵەتی خۆیان بەشێوەیەکی شکلی و بەناو پێکهێناوە لێ بە زەبری هێز لە لایەن دەوڵەتێکی ترەوە کۆنترۆڵ کراوە.

٦- ئەو گەلانەی بە خۆیان حوکمی خۆیان ناکەن و هەرێمەکانیان لە لایەن هێزە کۆلۆنیالییەکانەوە بە ڕێوە دەبردرێ[٤٣].

کەواتە ئەگەر مافی چارەی خۆنووسین بەتەنێ لەقەبەڵ گەلانی کۆلۆنیکراو و داگیرکراو، یان زۆرینەی دانیشتوانی وڵاتێ، یان دەوڵەت بکرێ، ئەوا ئەو دەمە ئەم مافە، مافێکی شێواوو نەقوستان دەردەچێ سەبارەت بەو گەل و نەتەوانەی کە

بەرچاون لەرووی ژمارەو جیان لە باری زمان و کولتوورو مێژوو، هەرێمی جوگرافی تایبەت بە خۆیان هەیەو بەبێ ویست و ئیرادەی خۆیان، کۆلۆنیالیستان بۆ بەرژەوەندی خۆیان بە نیشتمان و گەلی تریان لکاندوون. وەکو گەلی کورد. سەرباری ئەم زولمە، لە لایەن نەتەوەی بالادەستیشەوە هەڕەشە لە بوون و پێناسەی نەتەوەییان بکرێ و پێشێلکاریی زلیان دەرهەق کرابێ یان بکرێ (وەکو کردەوە بەدناوەکانی ئەنفال و بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی دژ بە گەلی کورد لە عیراقدا). لەهەمان کاتیشدا، دیارە ناکرێ هەر کەمینەو دەستەیەکی ئیتنی یان ئایینی بەبێ مەرج داوای پراکتیزەکردنی مافی چارەی خۆنووسین و پێکهێنانی دەوڵەتی خۆی بکا، چونکە پراکتیزەکردنی لەم بابەتە ئاکامگەلی نا مەنتیقی و نا عەمەلی لێدەکەوێتەوەو پوترس گالی گوتەنی "هیچ سنوورو رادەیەک بۆ لەبەر یەکهەڵوەشانەوەی دەوڵەتان نامێنێ و زۆر بە زەحمەت ئاشتی و تەنایی جیهانی و بەخۆداهاتنی ئابووری مەیسەر دەبن"(٤٤).

بەهەرحاڵ ئەگەر پێناسەی کیربی بکەین بە پێوەر ئەوا گەلی کورد لە عیراقدا، هەموو ئەم سیمایانەی تێدا هەیە کە بە گەل حیساب بکرێ و ئیدی بۆی هەیە مافی چارەی خۆنووسین پەیڕەو بکا. پێم وایە پێویست بەوە ناکا لێرە داتا لەبارەی بە گەل بوونی کورد بخەمە روو، چونکە هەم دەستووری کاتی ساڵی ١٩٥٨ و هەم دەستووری کاتی ١٩٧٠ و هەم قانوونی ئیدارەی دەوڵەتی عیراق بۆ ماوەی گواستنەوە باس لەم راستییە حاشاهەڵنەگرە دەکەن کە کورد نەتەوەیەکی سەرەکییە لە تەک نەتەوەی عەرەبدا لە عیراق(٤٥). کەواتە چ کۆسپ و لەمپەرێک لەبەردەم کورددا هەیە پراکتیزەی ئەم مافەی خۆی بکات؟

چوارەم: شێوە شیاوەکانی پێڕەوکردنی مافی چارەی خۆنووسین

بەپێی بڕیاری ١٥٤١ و دواتر بڕیاری ٢٦٢٥ ی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان: سێ رێگە چارە بۆ ئەو هەرێمانە دانراوە کە حوکمڕانیی خۆییان تێدا

نەبووە: ويكون انشاء شعب من الشعوب لدولة مستقلة ذات سيادة، او ارتباطه ارتباطا حرا بدولة مستقلة، او اندماجه الحر في هذه الدولة، او اكتسابه اي مركز سياسي يحدده بنفسه اعمالا من جانبه لحقه في تقرير مصيره بنفسه.

واتە لە پێڤـاژۆی کۆلۆنیـالی شێوە کلاسیکدا ئەم شێوە شیاوانـەی پراکتیـزەکردنی چارەی خۆنووسـین هـەن:

١- رزگاربوون و سـەربـەخـۆیی لە فەرمانڕەوایی کۆلۆنیالی یان بیـانی و پێکهێنانی دەوڵەتێکی سـەربەخۆی سەروەر. لە سـاڵی ١٩٤٥ بەدواوە لە پراکتیکدا سـەربـەخـۆیی کۆلۆنییـەکـان و پێکهێنانی دەوڵەتی تایبـەت هـەم ئەنجامێکی دڵخوازی UN [٤٦]و هـەم لە واقیعیشدا باو بووە و نزیکەی ١٠٠ دەوڵەت بەم شێوەیە پەیدابوون.

٢- "اندماج integration" ێکی ئازادانە لە گەڵ دەوڵەتێکی سـەربـەخـۆدا جا چ لە گەڵ دەوڵەتی مـیتـرۆپۆل بێ و چ لە گـەڵ دەوڵەتێکی سـەربەخۆی تردا وەکو بەشـی باکوری هـەرێمی کامیـرۆن -ی ژێر راسپاردەی بەریتانیا بووە بەشێک لە دەوڵەتی نایجیریا و بەشـی باشووریش تیکەڵی کۆماری کامیرۆن بوو[٤٧].

٣- یەکگرتن و پێوەنـدیکردنی ئازادانە free association و رێکخسـتنی پێوەندی چ لەگەڵ دەوڵەتی میترۆپۆلدا و وەدەستهێنانی ستاتۆیەکی جیاو کەمتر لە سـەربەخۆیی، وەکـو پێـوەندیی پۆرتریکۆ بە ئەمـریکا، پێـوەنـدیی ویلایەتەکـانی رۆژئاوای هینـد بە بەریتـانیـا، دوورگـەکـانی (Cook و Niue) بە نیـوزیلاندەوە، یان یەکگرتنی ئازادانە لە گەڵ دەوڵەتێکی سـەربـەخـۆی تردا وەکو گرینلاند بە دانیمارک، دوورگـەکانی ماریانای باکوور بە ئەمریکاوە، ئاریانای رۆژئاوا بە ئەندەنووسیاوە[٤٨].

سـەبارەت بە پێڤـاژۆی نا کـۆلۆنیـالیش هـەروەکو لـە پێشـەوە ئامـاژەمان بۆ کـردووە، پراکـتیـزەکـردنی مـافی چارەی خـۆنووسـین شـێـوەی جیـا- جیـای بە خـۆوە گـرتووە بە هـەردوو رووی ئەو مـافـە: چارەی خـۆنووسـینی نـاوەکی (چ وەکـو پاراسـتنی کـۆمـافی کـولتـووری کـەمـینـەکـان و بەشـداریکردن لە ژیـانی گـشـتی وڵات و چ وەکـو

ڕێکخــســـتنگەلی ئۆتـۆنۆمـی و فـــیـــدرالی و شـــتـی تری لـەم بابـەتە..) و چارەی خۆنووسینی دەرەکی (جیابوونەوەو پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆ وەکو جیابوونەوەی بەنگلادیش لە پاکســـتـــان، تیـمـــووری ڕۆژهـەلات لە ئەندەنووســـیـــا، ئـەریتـــریـا لە ئەتیوبیا..).

بە کورتی و بەسەریەکەوە چارەی خۆنووسین ئەم ئەنجامانەی لێدەکەوێتەوە:

(١) مافی ڕزگاربوون لەژێر چەپۆک و دەسەلاتی کۆلۆنیالیستی، یان بەپێچەوانەوە: مـافی مـانەوە لەژێر ڕکـێـفی دەوڵەتی مـیـتـرۆپۆلدا، ئەگـەر ئەم مـانەوەیە، ویـستی ڕاسـتـەقـینەی خـەڵکە بندەسـتـەکـە بێ لە هـەرێـمـێکی کـۆلۆنیـالیکراودا، هـەروەکـو پێوەندیی پۆرتریکۆ بە ئەمریکاوە.

(٢) مـافی هـەڵوەشـاندنەوەی دەوڵەت، بەلانی کـەمـەوە ئەگـەر ئەم هـەڵوەشـاندنەوەیە بەشێوەیەکی ئاشتییانە ئەنجامبدرێ. واتـە دەوڵەتگەلێکی نوێ لەسـەر خاکی دەوڵەتی کۆن دروست بکرێ. وەکو جیـابوونـەوەی (٣) وڵاتەکەی بەلتیک: لیتوانیا، استونیا، لاتڤیـا لـە یەکێتـیی سـۆڤیـەتی جـاران لە ١٩٩١، جـیـابونـەوەی (١١) دەوڵەتـی تر: ئەرمـەنستـان، ئازەربیجـان، بیلۆرووس، ئۆکراینا، مۆلداڤیا، ئۆزبەکستـان، جۆرجیا، تورکمانستان، کیرگیزستان، تاجیکستان، کازاخستان لە سالی ١٩٩١ لە یەکێتی سۆڤیەتی جاران، جیابوونەوەی چیک و سلۆفاکیا ١٩٩٣)، هـەڵوەشانەوەی کۆماری فیدرالیی سۆسیـالیستی یۆگۆسلافیا و هـاتنەئارای: سلۆڤینیا، کرواتیا، هرزەگۆڤین، مەقدۆنیا، کۆماری فیدرالی یۆگۆسلافیا (سربیا و مۆنتینیگرۆ).

(٣) مافی جیابوونەوە لە دەوڵەتێکی سـەربەخۆی تر و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخـۆ. وەکو جـیـابـوونـەوەی ســەنگال لـە مـالی (١٩٦٠)، ســەنگـاپورە لە مـالـیزیا (١٩٦٥)، بەنگلادیش لە پاکستان (١٩٧٢- ١٩٧٤) و جیابوونەوەی ئەریتریا لە ئەتیوبیا (١٩٩٣).

(٤) مـــافی یـەکگرتـنـەوەی ئەو دەوڵـەتانەی کـە پـێـشـــتـر لەت- لەتبـــوون. وەکـو یەکگرتنەوەی هـەردوو یەمـەن و هـەردوو ئەلمانیا.

(٥) مافی شادبوون بە خۆ فەرمانڕەواییکردنێکی سنووورداری دەستووری لەچوارچێوەی یەکێتیی خاکی وڵاتدا و رازیبوون بە ستاتۆیەکی قانوونی - سیاسیی کەمتر لەجیابوونەوە و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆ، بۆ ئەو کۆڕو کۆمەڵانەی کە لە هەرێمێکی دیاریکراوی دەوڵەتێکدان و پێوەندیگەلی هاوبەشی ئیتنی و داوو نەریتی مێژوویی و زمان و ئایین کۆیان دەکاتەوە.. ئەمە لە چەندین وڵاتی دنیادا پەیڕەوی لێکراوەو دەکرێ. بۆ ئەمەش یان ئەوەتا لە وڵاتدا ریفۆرمی دەستووری دەکرێ، یان دەوڵەت ناچار دەبێ لەژێر فشاری نێودەوڵەتی، ریفۆرم لە دەستووری خۆی دا بکا (وەکو تورکیا خەریکە لە ژێر پاڵەپەستۆی ئەورووپی بۆ بوون بە ئەندام لە یەکێتیی ئەورووپا ریفۆرم لە دەستووری ناوخۆی وڵاتەکەی دەکا)، کە هەندێ دەسەڵات لەسەر ئاستی ناوچەیی و لۆکال بە ئوستان و هەرێمەکان بداو جۆری لە نا- مەرکەزییەت بێتە گۆڕێ: ئەمە رێوشوێنی ئۆتۆنۆمی، فیدرالی و.. دەگرێتەوە: نموونە کەنەدا، ئیسپانیا، بریتانیا، فیجی، سریلانکا، هیند، بۆرما و ئێستای عیراق دوای رووخانی سەدام حوسێن و پەسندکردنی (قانوونی ئیدارەی دەوڵەتی عیراق لە ماوەی گواستنەوە لە ٢٠٠٤/٣/٨).

(٦) کەمینە لەناو چوارچێوەی وڵاتدا، بەپێی ماددە ٢٧ی رێککەوتننامەی نێودەوڵەتی بۆ مافە مەدەنی و سیاسسیەکان و جاڕنامەی ١٩٩٢ی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان سەبارەت بە کۆمافی ئەو کەسانەی سەر بە کەمە نەتەوەی زمانەوانی وئایینی و نیشتمانی و ئیتنین، بە مافەکانیان بگەن.

(٧) مافی چارەی خۆنووسینی ناوەکی بۆ دیاریکردنی بە ئازادانەی شێوەی تایبەتیی حکوومەت، یان وردتر، مافی شادبوون بە حکوومەتێکی دیموکراتی کە ئەمە زێتر مۆدی دیموکراسیی رۆژئاوایی دەگرێتەوە لە رێگەی هەڵبژاردنی ئازادانە و ئەم دەست و ئەو دەست پێکردنی دەسەڵات و پابەندبوون بە رێککەوتننامە نێودەوڵەتییەکانی تایبەت بە مافەکانی مرۆڤەوە.

دیارە رەگ و ریشەی دیموکراسی دەچێتەوە سەر ئەو پرەنسیپە کە دەبێ گەل خۆی فەرمانرەواکانی خۆی هەڵبژێرێ. هەڵبەت بۆ پراکتیزەکردنی ئەو مافە دەبێ گەل کەشوهەوایەکی وای بۆ برەخسێندرێ کە بەشێوەیەکی ئازادانەو بێگەرد، ویست و خواستی خۆی لەمبارەوە دەرببرێ. ئەم مافە تا رادەیەک لە وڵاتانی دیموکراتیی رۆژئاوادا جێبەجێ بووە. لێ لە وڵاتێکدا کە فرە ئیتنی و فرە نەتەوە و ئایین و کولتوور بێ، پێرەوکردنی ئەو مافی هەڵبژاردنە هەم لەباری تیوری و هەم لەباری کردەنییەوە، گرفتی خۆی هەیە کە لێرەدا جێگەیان نابێتەوە. لێ ئەگەر وا لە دیموکراسی حاڵی ببین بەمانای حوکمی زۆرینە (لە رووی ژمارەوە) بەسەر کەمایەتیدا، ئەوا لە زۆر باردا نەتەوە بە ژمارە کەمترەکە هەستی بەوە کردووە کە زۆرینە دەربڕی خواستی ئەو نین. لێرەدا پێویست دەکا، بۆ لابردنی ئەم ستەمە، هەندێ رێوشوێنی دەستووری بۆ دەسەڵات دابەشکردن و ئاڵۆگۆڕ لە بنیادی دەوڵەتدا بکرێ. تا بکری بڵێین بەراست پرۆسەیەکی دیموکراتی لە ئارادایەو حکوومەت تەعبیر لە سەرجەم دانیشتوانی وڵاتەکە دەکا. ئەگەر نا بێ لە رێگەی جیابوونەوە شتێکی دی لەبەردەم نەتەوە بچووکەکە نامێنێتەوە.

پێنجەم: کۆت و بەندەکانی سەر پراکتیزەکردنی چارەی خۆنووسین

دیارە پرەنسیپ، یان مافی چارەی خۆنووسین، پرەنسیپ و مافێکی رەهاو ئەبستراکت نییەو یەکلایەنە نایەتە جێبەجێکردن، بەڵکە دەبێ لە سیاقی پرەنسیپە سەرەکییەکانی تری قانوونی نێودەوڵەتی لێکدانەوەی بۆ بکرێ و جێبەجێ بکرێ. بەو مانایە نابێ پراکتیزەکردنی ئەو مافە، پێشێلکردنی مافە پارێزراوەکانی تری لێبکەوێتەوە. بێ شک کاتێ گەلێک داخوازیی خۆی بەپشتبەستن بەو مافە دێنێتە گۆڕێ، رووبەرووی ماف و پرەنسیپگەلێکی تر دەبێتەوە و گەلێ جار ئەو داخوازییە گۆڕانکاریی لە بنیادی دەوڵەت پێ دەوێ و هەندێ جار کار لە مافی کۆڕو کۆمەڵەی ترو تەنانەت لە دەرەوەی سنووری دەوڵەتی تایبیش دەکا[٤٩]. لە سۆنگەی ئەمەوە،

دەبێ بەلانس لە نێوان مافە پێکناکۆک و پرەنسیپە سەرەکییەکانی قانوونی نێودەوڵەتی رابگیرێ و هەڵومەرج و کاودانی تایبەت بە هەر داخوازییەک بەرچاو بگیرێ. لێ لە هەمانکاتدا پێویستە لێکدانەوەی بەرفراوان بۆ ئەو کۆت و بەندانە نەکرێ کە لە مەوداو جغزی مافی چارەی خۆنووسین وێکدێننەوە. چونکە مافی چارەی خۆنووسین، مافی گەلە..بۆیە لە بەلانس راگرتنی نێوان مافی گەل و مافەکانی تردا، لەدوا ئەنجامدا دەبێ بە قازانجی گەل ببڕێتەوە.

کۆت و بەندەکان دوو جۆرن:

١- ئەو کۆت و بەندانەی بۆ پاراستنی کۆمافی کەسان و گروپی تر دادەنرێ:

دیارە هەر دەوڵەتێ لەبەرانبەر کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی، هەندێ ئیلتیزاماتی هەیەو دەبێ نوێنەرایەتی سەرلەبەری دانیشتوانی ولاتەکەی خۆی بکاو بەرژەوەندییان بپارێزێ. ئەم کۆتە لە مادده (٥ برگە ١)ی رێککەوتننامەی نێودەوڵەتی مافە مەدەنی و سیاسییەکان ئاو دەخواتەوە کە دەڵێ:

ليس في الاتفاقية الحالية ما يمكن تفسيره بانه يجيز لاية دولة او جماعة او شخص اي حق في الاشتراك باي نشاط او القيام باي عمل يستهدف القضاء على اي من الحقوق او الحريات المقررة في هذه الاتفاقية لدرجة اكبر مما هو منصوص عليه في هذه الاتفاقية.

کۆمەڵەی ئەوروپی، لە کۆنفرانسی ٢٧ی ئابی ١٩٩١دا، سەبارەت بە یۆگۆسلافیا، لیژنەیەکی تەحکیمی The European Arbitration Committee on Yugoslavia دامەزراند کە بە کۆمیسیۆنی بادنتر بەناوبانگە، بۆ پرس ورای قانوونی سەبارەت بە کەمینەی سیربی ناو دەوڵەتی هرزە گۆڤین، ئەو لیژنەیە لە رایەکی راوێژکاریدا جەختی لەسەر ئەوە کرد کە دەبێ گرەنتی دەستوری بە سیربەکان بدرێ (واتە دڵنیا بکرێنەوە) بەر لەوەی بۆسنیا پراکتیزەی مافی چارەی خۆنووسینی خۆی بکا[٥٠].

بەم مانایە نابێ پێڕەوکردنی مافی چارەی خۆنووسین کە لە مادده ١ی هەمان ڕێککەوتنننامەدا هاتووە، وەها پراکتیزە بکرێ کە مافێکی دیکەی ناو ڕێککەوتننامەکە پێشێل بکا. لێرەدا گرنگ ئەوەیە مافی ئەو کۆڕو کۆمەڵ و کەمینانەی ناو هەرێمێکی دیاریکراو بپارێزرێ. بە لەبەرچاوگرتنی ئەم کۆتە هەق وایە مافەکانی تورکمان، کلدان و ئاسووری و ئەرمەنییەکانی ناو کوردستان لە بەندێکی ناو دەستووری کوردستاندا بچەسپێن وەکو گرەنتی دەستووری و بۆ دڵنیابوون لە ئایندەی خۆیان و پێڕەوکردنی مافە ئیداری و کولتووری و سیاسییەکانیان.

٢- ئەو کۆت و بەندانەی بۆ پاراستنی بەرژەوەندی گشتیی کۆمەڵگە دادەنرێ بە تایبەتی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی:

هەڵبەت دەبێ پێڕەوکردنی مافی چارەی خۆنووسین لەگەڵ دەقەکانی پەیمانی نەتەوە یەکگرتووەکان و پرەنسیپە گشتییەکانی قانوونی نێودەوڵەتی جووت بێ. چونکە دەوڵەتان بەپێی پەیمانی ناوبراوو دۆکیومێنتی تر، کۆمەڵێ ئیلیتزاماتیان وەئەستۆی خۆ گرتووە: "بەکارنەهێنانی هێز لە دژی یەکتر، دەست لەکاروباری ناوخۆی یەکتر وەرنەدان، چارەکردنی کێشەکان بەشێوەی ئاشتییانە، هاریکاریکردنی یەکتر، وەکیەکی سەروەری:

دیارە بڕیاری ٢٦٢٥ی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان لە بڕگەیەکدا دەڵێ: ئەو پرەنسیپانە لە کاتی لێکدانەوەو جێبەجێکردندا بەیەکەوە گرێدراون و دەبێ هەر پرەنسیپەیان لە پێڤاژۆی پرەنسیپەکانی تردا راڤە بکرێ. ئەم پرەنسیپانەش بەگشتی جەخت لەسەر ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی دەکەنەوە. تا رادەیەکیش لە دنیای ئەمڕۆدا، ئاشتی و تەنایی بە سنوورو تخووبی نێوان دەوڵەتان و نەبەزاندنیان بە ستراوەتەوە.

بۆ پاراستنی بەرژەوەندی گشتی دوو کۆت لەئارادا هەن:

٥-١: کۆتی پاراستنی یەکپارچەیی خاکی دەوڵەت Territorial Integrity

ئەم پرەنسیپە، پرەنسیپێکی قانوونی و سیاسی و پراگماتییە و خزمەتی مەبەستێکی عەمەلی دەکا، ئەویش پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتییەو لەگەڵ پرەنسیپی دەخالەت نەکردن لەکاروباری ناوخۆی دەوڵەتان تێکدەکاتەوە. ئەو دەمە ئەم کۆتە دێتە بەرباس، کە مافی چارەی خۆنووسین کار لە سەروەریی دەوڵەت بکا. دەوڵەتیش خۆی بەبەرپرس دەزانێ لە بەرانبەر هەر کارێ کە زیان بەو سەروەرییە بگەیەنێت. کەواتە ئەم پرەنسیپە کۆتێکی گشتییە لەسەر پێڕەوکردنی مافی چارەی خۆنووسین و لە چەندین دۆکیۆمێنتی وەکو پەیمانی UN ، جاڕنامەی سەربەخۆیی دان بە گەلان و وڵاتانی کۆلۆنیکراو ، چاڕنامە سەبارەت بە پرەنسیپەکانی قانوونی نێودەوڵەتی ، بڕیاری ٢٦٢٥ ی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان وەی ترداو هەم لە پراکتیکیشدا چەند پات کراوەتەوە، چونکە دەوڵەتان دەیانەوی سیستەمێکی کۆمەلایەتی و قانوونی تا رادەیەک جێگیر دروست بکەن و ئەمەشیان بە سەقامگیریی سنووری وڵاتەکانیانەوە بەستۆتەوە و لە پێوەندیی لەگەڵ یەکتردا رەچاوی ئەو پرەنسیپە دەکەن. هەر بۆ نموونە ساڵی ١٩٩٠-١٩٩١، تا سۆڤیەتی ئەوسا دانی بە سەربەخۆیی لیتوانیا نەنا، ئەمریکا دانی پێدانەهێنا، بەشێکی ئەم بڕیارەی ئەمریکا دەگەڕێتەوە بۆ لەبەرچاوگرتنی ئەو کۆتە[٥١]. لێ ئەم کۆتە لە هەموو بارێکدا لەبەرچاو ناگیرێ و رەها نییەو "تەنیا ئەو دەوڵەتانەی لە رەوتاری خۆیاندا پابەندن بە یەکسانی گەلان لە مافەکان و مافی چارەی خۆنووسیندا وحکوومەتێکی ئەوتۆیان هەیە کە نوێنەرایەتی سەرلەبەری گەلی هەرێمەکانیان دەکەن بەبێ جیاوازیکردن بەهۆی رەگەز، ئایین.."[٥٢] ئەم پرەنسیپە بە هانایان دێ. چونکە ئەگەر ئەو کۆتەمان وەکو کۆتێکی رەها دانا، واتە رەوایی بە ستەمکردن لە گەلان دەدەین. لە پراکتیکیشدا، جاری وا هەبووە، ئەم پرەنسیپە فەرامۆش کراوە وەکو نموونەی

جیابوونەوەی بەنگلادیش لە پاکستان، سەنگافورە لە مالیزیا، بیلیز لە گواتیمالا.

هەندێک پێیان وایە ئەم پرەنسیپە، تەنیا لەبەرانبەر لایەنێکی دەرەکی و بیانی پاساو دەدرێتەوە، واتە کە دەوڵەتێ هەڕەشە لە یەکپارچەیی خاکی وڵاتێکی تر بکا، نەک لە بەرانبەر کۆمەڵەو هاوڵاتیانی ناوخۆدا، چونکە بەپێی ئەم بۆچوونە پێوەندیی نێوان دەوڵەت و کۆمەڵەو نەتەوەکانی وڵاتی تایین، بەندە بە پرەنسیپی چارەی خۆنووسینەوە. ئەگەر دەوڵەتێ نکولی لە مافی پێڕەوکردنی چارەی خۆنووسین بۆ گەلێکی ناو سنووری وڵاتەکەی بکا ، ئەوا ئەو دەوڵەتە بۆی نییە پرەنسیپی یەکپارچەیی خاکی وڵات بکا بەبیانو وەکو دەستئاوێژێکی داکۆکیکردن لە خۆ[٥٣] و ئەم بۆچوونەش لەگەل ئەم بڕگەیەی بڕیاری ٢٦٢٥ی کۆمەڵەی گشتی دەگونجێ کە دەڵێ:

ولا يجوز أن يؤول شيء مما ورد في الفقرات السابقة على أنه يرخص بأي عمل أو يشجع على أي عمل من شأنه أن يمزق أو يخل جزئيا او كليا بالسلامة الاقليمية او الوحدة السياسية للدول المستقلة ذات السيادة التي تلتزم في تصرفاتها مبدأ تساوي الشعوب في حقوقها وحقها في تقرير مصيرها بنفسها الموضح اعلاه والتي لها بالتالي حكومة تمثل شعب الاقليم كله دون تمييز بسبب العنصر او العقيدة او اللون.

بەهەرحاڵ پرەنسیپی چارەی خۆنووسین و یەکپارچەیی خاکی وڵات، وەکو دوو پرەنسیپی دژ بەیەک دێنەبەرچاو. لێ دەکرێ ئەم دووانە بەیەکەوە هەڵبکەن: مادده (١)ی هەردوو رێککەوتننامەی ساڵی (١٩٦٦) وا راڤە دەکرێ کە ئەوە مافی گروپ و تاکەکانە کە بە مافە سیاسی و مەدەنییەکان شاد بن و بەبێ جیاکاری بەشداریی لە ژیانی کۆمەڵایەتی دەوڵەتەکانیاندا بکەن (واتە مافی چارەی خۆنووسینی ناوەکی). ئەمە ئەو گەلانە دەگرێتەوە کە لەنێو چوارچێوەی دەوڵەتێکی سەربەخۆدان لە دەرەوەی پیڤاژۆی کۆلۆنیالیدا.. هەرچی مافی چارەی خۆنووسینی دەرەکییە ئەوە بۆ گەلانی بەکۆلۆنیکراو و داگیرکراوە..ئەگەر لەبارێکدا، دەوڵەت رێگەی لە پێڕەوکردنی

مافی چارەی خۆنووسین بۆ کۆمەڵەو تاکەکان گرت و ستەم و زولمی گەورەی لێکردن و پێشێلکاری زلی دەرهەق کردن، ئەو دەمە سەروەریی ئەقلیمیی دەوڵەت ناپارێزرێ و مافی کۆمەڵە ستەملێکراوەکەیە لە دەوڵەتەکەی خۆی جیابێتەوە و دەوڵەتی خۆی دابمەزرێنێ(٥٤). واتە پلەی چەوساندنەوە و پێشێلکردنی قانوونی نێودەوڵەتیی مافەکانی مرۆڤ، چارەسەرەکە دیاری دەکا، لە پاراستنی کەمینەوە بگرە تا جیابوونەوە.

٥-٢: uti possidetis juris پرەنسیپی پاراستنی ئەو سنوورانەی کە لە سەردەمی کۆلۆنیالیزمەوە کێشراون بەپێی قانوونی پاراستنی دەسکەوتەکان

ئەم پرەنسیپە ئەو دەمە دێتە گۆڕێ کە گروپ و نەتەوەیەکی ناو سنووری دەوڵەتێکی سەربەخۆ داوای جیابوونەوەو پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆ بکات. ئامانج لەم پرەنسیپە وەدیهێنانی سەقامگیرییە لەرێگەی پاراستنی ئەو سنوورانەوە کە لە ساتەوەختی کۆلۆنیالیدا کێشراون بەشێوەیەکی هەڕەمەکی و بێ گوێدانە خواست و ویستی گەلان، چونکە بەشێکی کێشەو هەرای نێوان دەوڵەتان لەسەر سنوورو تخووبی نێوانیانە و ئەمەش هەڕەشە لە ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی دەکا.

ئەوەتا دادگەی دادی نێودەوڵەتی لە رایەکی راوێژکاریدا دەڵێ "زۆر جاران وەکو تاکە رێگەیەکی لەبار بۆ پاراستنی سەربەخۆیی گەلانی ئەفریقیا، سەیری پاراستنی باری ئارای ئەفریقیا کراوە کە بە خەبات وەدەستیان هێناوە، هەروا بۆ دروست نەبوونی کەلێنێکی وا کە ئەم کێشەوەرە لەو دەسکەوتانە بێبەش بکا کە بە قوربانییەکی زۆر وەدەستیان هێناون.. لە سۆنگەی ئەمەوە دادگە هانی دەوڵەتە ئەفریقییەکانی دا لە راڤەکردنی پرەنسیپی چارەی خۆنووسیندا، حیساب بۆ پرەنسیپی uti possidetis juris بکەن"(٥٥).

لێ لە پراکتیکدا پێچەوانەی ئیلتزامکردن بەو کۆتەش روویداوە. بۆ نموونە تۆگۆی بەریتانی لەسەروبەندی سەربەخۆییدا، لە رێگەی ریفراندۆمەوە، چووە ناو غانا،

هەروا دان بە جیابوونەوەی بیلیز لە گواتیمالا نراوە . هەروا کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی دانی ناوە بە تێکەڵبوونی گوا Goa بە هیند، هەرچەند پێشتر کۆلۆنیالیزم، سنووری گوای کێشا بوو. ئەمە بێ لەوەی کە ئەم سنوورانە هەندێ جار بە نارەوا کێشراون و سنووری سروشتیی جوگرافی و نەتەوەیی بەرچاو نەگیراوەو ئەمەش بووەتە مایەی سەرهەڵدانی دەیان کێشەی ئیتنی و شەڕو ئاژاوەو هەڕەشە لە ئاشتی و تەنایی ناوچەو جیهان. هەروا هەندێ جاری تریش لەبەر هۆی مرۆیی، کۆمەڵگەی تنیۆدەوڵەتی دەخالەتی لەکاروباری ناو وڵاتێ کردووە، چونکە ئەو کارەساتە مرۆییە، هەڕەشە بووە بۆ سەر ئاشتی و تەنایی جیهان وەکو دەرچوونی بڕیاری ٦٨٨ لە ٥ی نیسانی ١٩٩١دا و ئەمەش بۆ خۆی بەڵگەیەکە کە یەکپارچەیی خاکی وڵات گرنگیی جارانی نەماوە.

شەشەم: دەستووری دەوڵەتان و مافی چارەی خۆنووسین

لەڕاستیدا هەرچەند دەستوور پرسێکی ناوەخۆی وڵاتانە، لێ وەکو قانوونی هەرە بالا، پێوەندیی بە پرەنسیپە سەرەکییەکانی قانوونی نێودەوڵەتییەوە لە جاران تۆکمەو روونترە. چونکە دەوڵەتان لە بۆشاییدا هەڵناسوڕێن و کۆمەڵێ ئیلتزاماتیان دەرهەق بە کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی و گەلانی ناوخۆی وڵاتەکانیان هەیە. یەکێ لەوانە دەبێ لە رەوتاری خۆیدا پابەند بێ بە پرەنسیپی وەکیەکی گەلان لە مافەکانیاندا بە مافی چارەی خۆنووسینیشەوە.

ئەگەر چاوێک بە دەستووری وڵاتاندا بخشێنین بۆمان دەردەکەوێ کە تا چەند ئەم یان ئەو دەوڵەتی فرە نەتەوە دەستی بە مافی چارەی خۆنووسینەوە گرتووەو رێگەی بە نەتەوەکان داوە ئازادانە بڕیار لە چارەنووسی خۆیان بدەن و بوونی کولتووری خۆیان بپارێزن و رێگەی پەرەسەندنی تایبەت بەخۆیان بگرنەبەر.

شایانی گوتنە زۆربەی دەوڵەتان لە دەستووری خۆیان، دان بە مافی چارەی خۆ نووسین بۆ ئەو گەل و نەتەوە و کەمە نەتەوانە نانێن کە لە ناو وڵاتەکانیاندا لەتەک

نەتەوەی باڵادەستدا دەژین، لەهەمان کاتدا بە راشکاوانە جەخت لەسەر پاراستنی سەروەری sovereignty و یەکپارچەیی خاکی وڵات Territorial integrity دەکەنەوە وەکو یەکەیەکی سیاسی "غیر قابله للتجزأه والانفصال " و تەنانەت لە هەندێ دەستووردا (وەکو دەستووری کامیرۆن و ساحل العاج و رواندا ..) رێگە بە هەمواركردنی دەستووریش نادرێ ئەگەر ئەو هەمواركردنە، دەسکاری سنوورو هەرێمی دەوڵەتەکەی لێبکەوێتەوە[٥٦]. هەروا لە دەستووری کاتی ساڵی ١٩٧٠ ی عیراق لە مادده (٣ ب) دا هاتووە:

ارض العراق وحدة لا تتجزأ ولا يجوز التنازل عن أي جزء منها.

لێ چ پێشان و چ ئێستاش، دەستووری وا هەبووەو هەیە کە دانی ناوە بە مافی چارەی خۆنووسین بە جیابوونەوەو و رێوشوێنیشی بۆ جیابوونەوەکە داناوە: وەکو دەستووری یەکێتیی سۆڤیاتی جاران (تا هەڵوەشانەوەی سۆڤیات لە ١٩٩١)[٥٧] ، یۆگۆسلافیای جاران (تا هەڵوەشانەوەی لە ١٩٩١-١٩٩٢)[٥٨] ، بۆرما (لە نێوان ساڵانی ١٩٤٧-١٩٧٤)[٥٩] هەروا ئەمڕۆش چەند دەستوورێکی وەکو دەستووری ئەتیوبیا، سانت کریستوفەر ونەفیس،خوارووی ئەفریقیا.. دان بە مافی چارەی خۆنووسین بۆ گەل و نەتەوە و کۆمەڵەکانی ناو وڵاتەکانیان دەنێن.

لەراستیدا، دۆکیومێنتگەلی نێودەوڵەتیی، دەوڵەتان ناچار ناکەن، مافی چارەی خۆنووسین بۆ نەتەوەو پێکهاتەکانی ناویان لە دەستوورو قانوونی وڵاتەکانیاندا بچەسپێنن. ئەمە جێهێڵدراوە بۆ ویست و بڕیاری حکوومەتان خۆیان. چونکە پراکتیزەکردنی چارەی خۆنووسین وەکو پرەنسیپ و مافێکی دانپێداهێنراوی نێودەوڵەتی دەشێ ئاکامی جۆراو جۆر لەوانە جیابوونەوەی لێبکەوێتەوە و لە هەندێ باریشدا پرسی جیابوونەوە لە قانوونی نێودەوڵەتیدا، دەبێ بە کارێکی قانوونیی رەوا، لێ داننان بە مافی جیابوونەوە لە دەستووردا، پرسێکی نیشتمانیی وڵاتان خۆیانە و بۆ سەلماندنی ئەم راستییەش هەندێ دەستوور بە نموونە دەهێنینەوە.

ئەتیوبیا[٦٠]:

ئەتیوبیا، دەوڵەتێکی فرە نەتەوەو تیرەیەو لە (٩) ویلایەتی سەروەر پێکهاتووە و بەئاشکرا دەستووری ئەو وڵاتە دانی بەمافی چارەی خۆنووسین بە مافی جیابوونەوەشەوە ناوە.

ئەوەتا مادده (٣٩ بڕگەی ١) دەڵێ: هەموو میللەت و نەتەوەو گەلێک لە ئەتیوبیا مافی چارەی خۆنووسینی بە مافی جیابوونەوەشەوە بێ قەیدو شەرت هەیە.

Every nation and nationality and people in Ethiopia has the unconditional right to self-determination, including the right to secession.

هەروا لە بڕگە (٥)ی هەمان ماددەدا بەم شێوەیە پێناسەی nation یان people کراوە:

Group of people who have or share large measure of a common culture or similar customs, mutual intelligibility of language, belief in psychological make-up, and who inhabit an identifiable, predominantly contiguous territory.

لە بڕگە (٤)یشدا، باس لەو کارڕاییانە دەکرێ کە لە باری جیابوونەوەدا پێڕەو دەکرێ. هەر (nation یان nationality یان people)ێک بیەوێ جیا ببێتەوە، دەبێ بە پێی بڕگەی(٤- أ) زۆرینەی ٣/٢ی دەنگەکانی ئەندامانی ئەنجوومەنی یاسادانانی نەتەوە، یان گەلە جیاخوازەکە لەگەڵ جیابوونەوەدا بن ، پاشان بەگوێرەی بڕگە (٤ – ب) حکوومەتی فیدرالیی ئەتیوبیا لە ماوەی سێ ساڵ دوای دەرچوونی بڕیاری ئەنجوومەنی یاسادانانی نەتەوە جیاخوازەکە، راپرسییەکی گشتی ، بۆ دانیشتوانی ئەو هەرێمەی کە داوای جیابوونەوە دەکات، ساز بکات و (بڕگە ٤ ج): ئەگەر زۆرینەی سادەی دەنگدەران لە ریفراندۆمەکەدا لەگەڵ جیابوونەوە دابن، ئەوا بەپێی (بڕگە ٤ –د) حکوومەتی فیدرالی دەسەڵات تەحویلی پەرلەمانی گەلی ناوبراو دەدات و بەپێی (بڕگە ٤ –هـ) یش موڵکیەت لە نێوان هەردوو لادا بە گوێرەی قانوون دابەش

دەکرێ.

لەساڵی ١٩٩٢دا، نەتەوە یەکگرتووەکان سەرپەرشتی ئەو ریفراندۆمەی کرد کە بۆ جیابوونەوەی ئەریتریا سازدراو بە رێژەی ٩٩,٥٪، دەنگدەران دەنگیان بۆ جیابوونەوە دا.

سانت کیتز و نڤیس[٦١]: **St. Kitts and Nevis**

ئەم دوو دورگە هاوسێیەی دەریای کاریبی بەیەکەوە لەساڵی ١٩٨٣–ەوە دوای سەربەخۆبوون، بەیەکەوە فیدراسیۆنێکی سیاسییان پێکهێناوە. پێشتر هەردوو دوورگەکە، لە ساڵی ١٨٨٢–ەوە کۆلۆنیی بەریتانیا بوون.

بەپێی (section ١١٣)ی دەستووری فیدراسیۆنەکە هەر کاتی دورگەی (Nevis) بیەوێ دەتوانێ بە ئاشکرا جیابێتەوە.

بەگوێرەی دەستوور، دەبێ زۆرینەی ٢/٣ی دەنگەکانی ئەندامانی ئەنجوومەنی یاسادانانی (Nevis) و ٢/٣ی دەنگە راستەکانی دەنگدەرانی ئەو دورگەیە لەریفراندۆمێکدا کە بەمەبەستی جیابوونەوە رێکبخرێ پێویستە. لە ئوکتوبەری ١٩٩٧دا، ئەنجوومەنی یاسادانانی نڤیس بەکۆی دەنگ، دەنگی بۆ جیابوونەوە دا و لە ئابی ١٩٩٨دا، ریفراندۆمێک بۆ ئەم مەبەستە سازکراو ٦١,٧٪ ی دەنگدەرانی ئەو دورگەیە دەنگیان بۆ جیابوونەوە دا، لێ ئەم رێژەیە کەمترە لە ٢/٣ی دەنگدەران بەپێی دەستووری فیدراسیۆن، بۆیە هێشتا فیدراسیۆنی تاین وەکو خۆی ماوەتەوە.

باشوری ئەفریقیا[٦٢]:

بەپێی بەشی ٢٣٥ لە فەسڵی چواردەمی دەستووری ئەم وڵاتە باس لە چارەی خۆنووسین کراوە. مافی چارەی خۆنووسین وەکو مافێکی تەحویل نەدراو بەو پێیەی لە دەستوور باسکراوە، بە تەواوی گەلی باشوری ئەفریقیا دراوە. بە گوێرەی ئەم دانپیانانە هەر کۆمەڵەیەک کە کولتووریکی هاوبەش و زمانێکی یەکگرتووی هەبێ دەشێ لە ناو چوارچێوەی کۆماردا قەوارەیەکی هەرێمایەتی بۆ خۆی پێکەوە بنێ یان

هەر شێوە و رێگەیەکی تر کە یاسای نیشتمانی دیاری بکات.

The righe of the South African people as a whole to self - determination, as manifested in this Constitution, does not preclude, within the framework of this right, recognition of the notion of the right of self- determination of any community sharing a common cultural and language heritage, within a territorial entity in the Republic or in any other way, determined by national legislation.

کەنەدا(٦٣):

لە دەستووری ئەم وڵاتەدا، دەقێکی خویا سەبارەت بە جیابوونەوەو رێگاکارەکانی جیابوونەوە نییە، لێ ساڵی (١٩٩٨)، بەپێی رای قانوونیی دادگەی باڵای کەنەدا سەبارەت بە قانوونیبوونی جیابوونەوەی هەرێمی کیوبیک و ریفراندۆمی ئوکتۆبەری ١٩٩٥ی هەرێمی کیوبیک، لەسەر داخوازی حکومەتی فیدرالیی کەنەدا رای قانوونی خۆی داوە کە لە Clarity Act (ساڵی ٢٠٠٠) دا چەسپاوە، تیایدا هەندێ مەرج بۆ جیابوونەوە دانراوە. لە پرسیارێکی حکومەتدا کە داخوا جیابوونەوەی یەکلایەنە لەبەر رۆشنایی قانوونی دەستووریی کەنەدی و قانوونی نێودەوڵەتی رەواو قانوونییانەیە ؟ لە وەڵامدا، دادگەی باڵا پێی وابوو کە جیابوونەوەی یەکلایەنەی کیوبیک بەپێی دەستووری کەنەداو لەبەر رۆشنایی قانوونی نێودەوڵەتی، نا قانوونییە، لێ دادگە لە دوو باردا جیابوونەوەی هەرێمێک لە پێڤاژۆی ناکۆلۆنیالیدا بە قانوونی دەزانێ و مەرجیش بۆ ئەم جیابوونەوەیە دادەنێ :

١- ئەگەر گەلێک لە ژێر چەپۆک و دەسەڵات و چەوساندنەوەی بێگانە دابێ،

٢- رێگەی پێرەوکردنی مافی چارەی خۆنووسینی ناوەکی ئەو گەلە بگیرێ.

In a non colonial context, a people has a right to secede under international law if it is subject to alien subjugation,domination or exploitation or is blocked from the meaningful exercise of its right to self- determination internally

بۆ جیابوونەوەش وەکو دادگای بالا دەڵێ، دەبێ:

١- زۆرینەیەکی ئاشکرا لەریفراندۆمێکدا لەگەڵ جیابوونەوە دابێ و خواست و ویستی هاوولاتیانی کیوبیک سەبارەت بە جیابوونەوە دەرببڕێ.

٢- دەبێ حکوومەتی فیدرالی و هەرێمەکانی دی بۆ رێککەوتن لەگەڵ کیوبیک لەسەر چوار پرەنسیپی بنەڕەتیی دەستووری (دیموکراسی، فیدرالیزم، دەستووریبوون و حوکمی قانوون، پاراستنی کەمینەکان) بکەونە وتووێژ.

٣- پاشان دەبێ حکوومەتی فیدرالی و حکوومەتی ئوستان و هەرێمەکانی دی بۆ موسادەقەکردن لەسەر ئەم جیابوونەوەیە، دەستوور هەموار بکەن.

حەفتەم: دەستئاویژەکانی پراکتیزەکردنی مافی چارەی خۆنووسین

چەندین دەستئاوێژ بۆ پراکتیزەکردنی ئەم مافە هەن:

١- ریفراندەم

٢- پەرلەمانی هەڵبژێردراوی هەرێمی جیاخواز.

٣- بڕیاری سەرکردایەتیی سیاسیی هەرێمی جیاخواز بە وتووێژ لەگەڵ حکوومەتی ناوەندی.

٤- بڕیاری نێودەوڵەتی

هەردوو دەستئاوێژی یەکەم و دووەم پشت بە خواست و ویستی خەڵک دەبەستن و لەگەڵ مەبەست و نیازی راستەقینەی چارەی خۆنووسین دەگونجێن[٦٤]. لێ ئێمە لێرەدا تەنیا باس لە دەستئاوێژی یەکەم دەکەین.

ریفراندەم referendum

لە فەرهەنگاندا وا باس لە ریفراندەم کراوە:

ئەو پراکتیکە یان پرەنسیپەیە کە رێگە بە گەلی ولاتێ دەدا سەبارەت بە پرسێکی

دیاریکراو رای خۆی بڵێ جا چ بە قازانجی ئەو پرسە دەنگبدا یان دژی بێ.

راستە ریفراندەم، دەستئاوێژیکی دروستە بۆ زانینی رای خەڵک لەبەرانبەر پرسێکی دیاریکراودا، لەهەمان کاتدا دەستئاوێژێکی ئاشتییانەو دیموکراتییانەشە بۆ چارەسەرکردنی کێشە سیاسییەکان.. ریفراندۆم بەپێی مەبەست و ئەو قانوونەی رێکیدەخات چەند جۆرێکی هەیە. لێ لەم باسەدا مەبەستی ئێمە، ئەو ریفراندەمەیە کە بۆ چارەی خۆنووسین سازدەکرێ و د.عبدالمجید حقی گوتەنی"ئەو کارڕاییە فۆرمییەیە کە لەڕێگەیەوە حەزوو ئارەزووی تاکەکانی گەل لە هەرێمێکی دیاریکراودا سەبارەت بەدیاریکردنی ستاتۆی ئەو گەلەو چارەی خۆنووسین، تۆمار و رووندەکرێتەوە"[٦٥]. لەمبارەوە کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان لە بڕیاری ٦٣٧ی ١٦ دیسامبری ١٩٥٢ جەخت لەسەر ئەوە دەکا کە "لە رێگەی ریفراندەمەوە یان هەر دەستئاوێژێکی دیموکراتی تری دانپێداهێنراوی نێودەوڵەتییەوە دەکرێ ویست و ئارەزووی ئەو گەلانەی چارەی خۆنووسینیان دەوێ، بزاندرێ و وا بەباش دەزاندرێ لەژێر سەرپەرشتیی دەستەی نەتەوە یەکگرتووەکان پراکتیزە بکرێ[٦٦].

ئەم دەستئاوێژە لە سەردەمی شۆرشی فەرەنسییەوە، سەبارەت بە لکاندنی (Comat Venaisin, Avignon) لە ١٧٩١)و (Savoy لە ١٧٩٢)و (Nice لە ١٧٩٣)بە فەرەنسا، کاری پێکراوەو یەکێ لە دروشمەکانی ئەو شۆرشە "هیچ لکاندنێک بەبێ پرس و راپێکردن نابێ No Annexation without Consultation of the Inhabitants بووەو لەدوای هاتنە ئارای UN یش لە ١٩٤٥-ەوە تا ئێستا، چەندین ریفراندەم بۆ ساغکردنەوەی باری قانوونی هەرێم و وڵاتان کراوە وەکو لە کەمبۆدیا (١٩٤٥)، جەزایر (١٩٦١)، کامیرۆنی بەریتانی (١٩٥٩ و ١٩٦١)، ساموای رۆژئاوا (١٩٦١)، ئاریانای رۆژئاوا (١٩٦٩)، بەحرێن و جیبۆتی (١٩٧٧)[٦٨] و دوا بەدوای کۆتاهاتنی شەڕی ساردیش، لە ئاکامی سازدانی راپرسیی گشتییدا، چەندین وڵات لەبابەتی: لاتفیا -مارت ١٩٩١، کە تیایدا ٦٨,٧٣٪ی دەنگدەران دەنگیان بۆ سەربەخۆیی دا،

ئیستونیا -مارت ١٩٩١، کە تیایدا ٨٣ ,٧٧٪ ی دەنگدەران دەنگیان بۆ سەربەخۆیی دا، لیتوانیا -شوبات ١٩٩١، کە ٤٧ , ٩٠٪ ی دەنگدەران دەنگیان بۆ سەربەخۆیی دا، تیمووری رۆژهەلات - ٣٠ ئاب ١٩٩٩ کە ٥ ,٧٨٪ی دەنگدەران دەنگیان بۆ سەربەخۆیی دا، ئەریتریا -١٩٩٣، کە ٥ ,٩٩٪ی دەنگدەران دەنگیان بۆ سەربەخۆیی دا، مەقدۆنیا -٨ی ئەیلولی ١٩٩١، بۆسنیاو هەرسک ٦/٣/١٩٩٢، کە تیایدا ٦٤٪ی دەنگدەران دەنگیان بۆ سەربەخۆیی دا، بەڵام سیربەکانی ناو بۆسنیا بەشدارییان تێدا نەکرد.. ، لە هەرێمی کیوبیک دوو جار ریفراندەم لە١٩٨٠، ١٩٩٥ کراوە. بڕیارە بەپێی بڕیاری نەتەوە یەکگرتووەکان، لە هەندێ هەرێمی تریش ریفراندەم بکرێ وەکو سەحرای رۆژئاوا(٦٩).

بەپێی رێککەوتننامەی نێوان حکوومەتی سودان و باشوورییەکانیش بڕیار دراوە کە ریفراندۆم بۆ ساغکردنەوەی ستاتۆی ئایندەی باشوری سودان ساز بکرێ(٧٠). لە مادده ٢ (٥)شدا هاتووە کە

At the end of the six (6) year interim period there shall be an internationally monitored referendum. organized jointly by the GOS and the SPLM/A, for the people of South to: confirm the unity of the Sudan by voting to adopt the system of government established under the peace Agreement: or to vote for secession:

لە رێککەوتننامەی ئاشتیی ساڵی ٢٠٠١ سەبارەت بە بواگانڤیل لەمادده ٣٠٩ دا هاتووە کە حکوومەتی نیشتمانیی پاپوا غینیای نوی بەڵێن دەدا کە دەستووری وڵاتەکەی هەموار بکا سەبارەت بە رێگەدان بە سازکردنی ریفراندۆم بۆ ساغکردنەوەی ستاتۆی ئایندەی بواگانڤیل. بەپێی مادده ٣١٠-ەش، ئەوا لە نێوان "خیارات" ەکانی ریفراندۆمدا، جیابوونەوەی بواگانڤیل و پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆیە. شایانی گوتنە پاپوا غینیای نوی لە ساڵی ١٩٧٥-ەوە سەربەخۆیی وەرگرتووەو بزووتنەوەی گەلی بواگانڤیل-یش لە ساڵی ١٩٨٧-ەوە لەپێناو

سەربەخۆیی دوورگەکانی سلێمانی باکوور خەبات دەکات.

بەکورتی ریفراندەم کورد دای نەهێناوە و پێشتر خەڵکی تر تاقیکردۆتەوە و لەگەڵ چەمکی باوی دیموکراتی کە سەرچاوە لە خواست و ویستی خەڵک هەڵدەگرێ کۆکەو ئارەزووی راستەقینەی گەلیش دەردەکەوێ کە داخوا چی گەرەکە. بەکورتی سازدانی ریفراندەم بۆ گۆڕینی ستاتۆی قانوونی و مەسەلەکانی تر، بە دەستئاویژێکی پەسندکراوی نێودەوڵەتی دەزاندرێ[٧١]. ئەگەر لەگەڵ دەسئاویژی پەرلەمان-یش بەراورد بکرێ، ئەوا ریفراندەم وەکو دەستئاویژێکی نیمچە راستەوخۆ، چاتر و دیموکراتانەتر لەو، رای خەڵک دەردەبڕێ[٧٢].

لەگەڵ ئەوەشدا، سازدانی ریفراندەم بێ گرێ وگۆڵ نییە، بەتایبەتی لەو هەرێمانەی کە کەوتوونەتە ناو چوارچێوەی دەوڵەتێکی سەربەخۆی دانپێداهێنراوی نێودەوڵەتییەوە، بە تایبەتی کێشەو ئاریشەی وەک:

١- دیاریکردنی سنووری ئەو هەرێمەی کە راپرسیی گشتی تێدا ئەنجام دەدرێ نەمازە لە وڵاتێکی سانترالیستدا. لێرەدا بەر لە راپرسی، دەبێ سنووری هەرێمی کوردستان دیاری بکرێ و لە دەستووری عیراقدا بچەسپێندرێ. دیارە هێشتا ئەم مەسەلەیە نەبڕاوەتەوەو لە ماددە (٥٣- أ)ی قانوونی ئیدارەی دەوڵەتی عیراق بەرەسمی تەنیا بەو ناوچانەی کە پێش ٢٠٠٣/٣/١٩ لەژێر کۆنترۆلی کورددا بوون، بە هەرێمی کوردستان ناسراوە و ناوچە کوردنشینەکانی تری دەروەی ئەم سنوورە هێشتا بەرەسمی نەخراونەتەوە سەر کوردستان و لەگەڵ حکوومەتی ناوەندیدا کێشەیان لەسەرە.

٢- بوونی کۆمەڵەو کەمینەی تر لە ناوچەی ئەو گەلەی کە زۆرینە پێکدەهێنێ و بڕیارە ریفراندەمی تێدا بکرێ. بەتایبەتی ئەگەر ئەو کەمینانە گرفتیان لەگەڵ نەتەوە زۆرینەکەدا هەبێ لەو ناوچەیەی بڕیارە راپرسی تێدا ئەنجام بدرێ هەروەکو بوونی کەمینەی سیرب لە کۆماری بۆسنیاو هەرسک دوای وەرگرتنی سەربەخۆیی. دیارە لە

کوردستانیشدا: لە کەرکووک، جەلەولا، مەندەلی و سنجار،، لە تەک کوردا کەمینەکانی تورکمان، کلدان، ئاسووری، ئەرمەنی دەژین و پێویستە هەر لەئێستاوە کورد ئەو کەمینانە دڵنیا بکاتەوە کە مافەکانیان بەپێی دەستووری هەرێمی کوردستان پارێزراو دەبن.

٣- حکوومەتی ناوەندی بەپێی پلان و بەرنامەیەکی سیستاماتیک کاری بۆ گۆڕینی دیموگرافیای ئەو ناوچەو دەڤەرە کردبێ کە گەلەکەی داوای چارەی خۆنووسین دەکا. ئەم سیاسەتە، عیراق لە کەرکووک و شوێنەکانی دیکەی کوردستان پێڕەوی کردووە، چین لە تیبت، مەغریب لە سەحرای رۆژئاوا، هەروا لە کالیدۆنیای نوی و پاپوای رۆژئاواو هاوای و زەنجباریش پێکهاتەی دیموگرافی بە زیانی خەڵکی خۆجێ گۆڕاوە. لێ لەم بارانەدا نابێ تەواوی دانیشتوانی هەرێمی دیاریکراو بەشداریی لە دەنگداندا بکەن. ئەوەتا نەتەوە یەکگرتووەکان بڕیاری داوە کە ئەو کەسانەی کە حکوومەتی مەغریب لە دوای ساڵی ١٩٧٥-ەوە، بۆ سەحرای رۆژئاوای راگواستوون یان هانی ئاکنجیبوونی لەوێ داون، مافی ئەوەیان نییە لەو ریفراندۆمەی بڕیارە بەسەرپەرشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان لە سەحرای رۆژئاوا سازبکرێ، بەشداریی بکەن[٧٣]. ئەم بۆچوونە لە کۆنفرانسی ساڵی ١٩٩٨ی یۆنسکۆ لە برشلۆنە جەختی لەسەر کراوەتەوە[٧٤]. بەپێوانە لەگەڵ ئەم بڕیارەی UN لەبارەی سەحرای رۆژئاواوە، عەرەبە هاوردەکانی کەرکووک کە نیزامی پێشوو، بەمەبەستی گۆڕینی دیموگرافی و سیمای نەتەوەیی ئەو شارە لە ماوەی ١٩٦٨-٢٠٠٣ دا لە جێگەی دیکەی عیراقەوە بۆ کەرکووکی راگواستوون، مافی بەشداریی کردنیان لەو راپرسییەدا نییە کە نیاز وایە بۆ ساغکردنەوەی باری قانوونیی کەرکووک بەپێی قانوونی ئیدارەی دەوڵەت بکرێ.

٤- نیزامی دەستووریی ئەو دەوڵەتەی کە لە بەشێکی هەرێمەکەیدا ریفراندەم ساز دەکرێ کە داخوا لەرووی جەوهەری و کارڕاییەوە رێگەی سازدانی راپرسی و

ئاڵوگۆڕ لە سەروەریی خاکەکەی دەدا، چونکە لە هەندێ دەستووردا، راشکاوانە رێگە نادا ریفراندۆم بۆ جیاکردنەوەی هەرێم و دەڤەرێکی خۆی سازبکرێ و هەشیانە وەکو ئەتیوبیا رێگە بەم جیابوونەوەیە دەدات لە رێگەی ریفراندۆمەوە.

٥- فشاری توندی حکوومەتی ناوەند بۆ سەر دەنگدەران کە نەتوانن بەئازادانە دەنگی خۆیان بدەن و ئیرادەی راستەقینە دەرببڕن، ئەمە سەرباری فرت و فێڵ و ساختەو ساختەکاری.

٦- ئاستی هوشیاری و پلەی پێگەیشتوویی رای گشتی-یش کار لە پرۆسەی دەنگدان دەکەن بەتایبەتی لە کۆمەڵێکی دواکەوتوو کە زۆر جاران ئاسانە کاری تێبکرێ و ئەسلی مەبەست بەلاڕی داببردرێ.

بۆ ئەوەی پرۆسەی ریفراندەم بە ئازادانەو بەبێگەرد بەڕێوە بچێ و ئیرادەی راستەقینەی دانیشتوانی هەرێمێکی دیاریکراو دەربکەوێ، پێویستە:

١- بۆ سازدانی راپرسیی گشتی plebiscite دەبێ یان ئەوەتا رەزامەندیی حکوومەتی ناوەند وەربگیرێ و ئیدی قانوونێکی نیشتمانی پێ دەربچێ، یان لە دەستووردا بچەسپێندرێ یان بە پێی بڕیارێکی پابەندکاری نەتەوە یەکگرتووەکان، رێکبخرێ. لێرەدا رەزامەندیی حکوومەتی ناوەندی بەسازدانی ریفراندەمێکی گشتی لە هەرێمێکی دیاریکراوی ناو وڵاتەکەی هۆکارێکی گرنگە کە ئاکامی راپرسییەکە پابەندکار و بە نیەتپاکییەوە جێبەجی بکرێ. هەروەکو دەزاندرێ ئەندەنووسیا رازی بوو کە ریفراندەم لە تیمووری رۆژهەڵاتدا بکرێ و هەمان شتیش سەبارەت بە ئەتیوبیا. لەسەرینی ئەمەوە ئەو ریفراندەمە نارەسمییەی کە لە ٢٠٠٥/١/٣٠دا لە کوردستاندا ئەنجامدرا، هەم یەکلایەنەو هەم ئاکامەکەی پابەندکار نەبوو تەنیا بریتی بوو لە دەربڕینی ویستی راستەقینەی خەڵکی کوردستان لە بەرانبەر بەردەوامبوونی ئیلحاقیبوونی دەوڵەتی عیراق. لێ لە جێگەی تریش ریفراندەمی لەم بابەتەی ئێمە کراوە کە زێتر پشتەوانی بووە بۆ داخوازیی چارەی خۆنووسین و وەدەستهێنانی

شەرعیەتی نێودەوڵەتی.

٢- بۆ پێڕەوکردنی مافی چارەی خۆنووسین تەنیا دەبێ پرس بە دانیشتوانی ئەو هەرێم و دەڤەرە دیاریکراوەی ناو وڵات بکرێ کە داوای جیابوونەوە دەکات نەک تەواوی دانیشتوانی دەوڵەت. جا چ هاووڵاتی ئەو دەڤەرە لەناو هەرێمەکە بژی یان لە دەرەوەی ئەم هەرێمە. لە رێکەوتننامەی نێوان حکوومەتی سودان و گەلی باشوری سودان لە ٢٠ی تەمووزی ٢٠٠٤دا هاتووە.

٣- راپرسییەکە یەک پرسیار بێ، بەڵام لە یەک "اختیار" زێتری تێدا بێ و دەبێ یەکێک لە "اختیار"ەکانی، جیابوونەوە و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆ بێ.

٤- پێش ئەنجامدانی راپرسی، سەرژمێرییەکی بێگەرد بکرێ و بە پێی ئەو ئامارە لیستی ئەوانەی هەقی دەنگدانیان هەیە، ئامادە بکرێ، نەبادا کەسێ دووجارو زیاتر دەنگبداو خەڵکێکیش بێبەش بکرێ.

٥- ئەوەی تەمەنی لەسەرووی هەژدە ساڵییەوە بێ و مەرجەکانی دەنگدەری تێدابێ، مافی دەنگدانی هەیە.

٦- دەبێ دەنگدان بە نهێنی و ئازاد وبێگەرد بێ.

٧- بۆ بەرێوەچوونی ئازادو بێگەردی راپرسی، پێویستە بە سەرپەرشتی نێوندەوڵەتی بێ یان چاودێری نێودەوڵەتی ئامادە بێ.

٨- بە نیازپاکییەوە ئەنجامی راپرسی جێبەجێبکرێ و ئیلیتزام بە حوکمی قانوونەوە بکرێ بۆ رێگەگرتن لە سەرهەڵدانی توندوتیژی و بنکۆڵکردنی پرۆسەی دیموکراتی کە هەندێ جار لە سەروبەندو دوای راگەیاندنی ئەنجامەکان دێنە ئاراوە هەروەکو لەدوای ئەنجامدانی راپرسی لە تیمووری رۆژهەڵات رووی داو زێتر لە ١٠٠٠٠ کەس بوونە قوربانی.

هەشتەم: ئەنجام

کەواتە دەکری بڵێین داخوازیی چەسپاندنی ماددەیەک لە دەستووری هەمیشەیی عیراق کە بێ پێچ و پەنا مافی چارەی خۆنووسین بۆ گەلی کوردستان بە مافی جیابوونەوەشەوە بسەلمێنێ لە ڕێگەی سازکردنی ریفراندۆمێکی گشتییەوە، داخوازییەکی رەوایە چونکە:

١- پێشینەی دەستووری وا هەروەکو لەسەرەوە ئاماژەمان بۆ کردن لە چەندین وڵاتدا هەیە.

٢- دیارە لە هەر وڵاتێکدا کە لەسەر بنەمای یەکگرتنی ئارەزوومەندانەی نەتەوەو هەرێمەکان بنیاد بنرێ، دەبێ لە دەستووردا بە روونی ئاماژەی پێ بکرێ و بۆ ئەمەش دەبێ ڕێگە بۆ نەتەوە و هەرێمەکان بکرێتەوە کە پراکتیزەی مافی چارەی خۆنووسین بە مافی جیابوونەوەشەوە بکەن، ئەگەر بەندێکی وا لە دەستووردا نەبێ، یەکگرتنی ئارەزوومەندانە هیچ مانایەکی نامێنێ.

٣- کوردستان بە زۆر لە ساڵی ١٩٢٥ بە دەوڵەتی دروستکراوی عیراق بەبێ ویست و خواستی گەلەکەی لە راپرسییەکی گشتیدا، لکێندراوەو بۆ راستکردنەوەی ئەم نا شەرعیەتە، وا دەخوازری ئەم بەندە لە دەستووردا بچەسپێندرێ.

٤- گەلی کوردستان، لە ماوەی ٨٠ ساڵی رابردوودا، دووچاری ئەنفال و بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی وکۆمەڵکوژی هاتووە و پێشێلکاریی زلی تری قانوونی نێودەوڵەتی مافەکانی مرۆڤ و قانوونی نێودەوڵەتی مرۆیی دەرهەق کراوە، بۆیە دەبێ لە دەستووردا، گەرەنتی لەم بابەتەی پێ بدرێ کە ئەگەر لە ئایندەدا، ڕێگەی پراکتیزەکردنی مافەکانی لێگیرا و فەرق و جیاوازی لەسەر بنەمای ئیتنی و نەتەوەیی .. لەگەڵدا کرا، بەپێی ئەم مافە دەستوورییە جیا ببێتەوە.

٥- لەهەمان کاتدا ئەم بەندە لە بەرژەوەندی بوون و بەردەوامبوونی حکوومەتی دەستووری، قوڵبوونەوەی پرۆسەی دیموکراتی لە عێراق، گردنەبوونەوەی دەسەڵات لە ناوەند و سەرهەڵنەدانەوەی دیکتاتۆرییە. واتە نابێ لەژێر پەردەی دیموکراسیی، زۆرینەو کەمینە، درێژە بە جیاکاری دژی کەمینە بدرێ .چەسپاندنی بەندێکی وا ڕێگە لە دیکتاتۆریەتی زۆرینە دەگرێ.

پەراوێزەکان:

١- بەشێکی زۆری کێشەو شەڕی ناوەکی وڵاتان لەدوای کۆتاهاتنی شەڕی سارد لەسەر مافی چارەی خۆنووسین بووە. هەر بۆ نموونە لە ١٩٩٢دا، لە کۆی (١٤) شەڕ، (٨) یان لەسەر ئەم یان ئەو پلەی پێڕەوکردنی مافی چارەی خۆنووسین بووە لە (ئەفغانستان، کۆماری کۆنگۆی دیموکرات، ئەندەنووسیا، هیند، رووسیا، سری لانکا، سوودان، یۆگۆسلافیا). بۆ زێتر زانیاری بگەڕێوە بۆ:

International Peace Academy Conference Report, Competing Claims: Self-determination and Security in the United Nation, 29 Nov., 1 Dec. 2000, p.2, available in:

www.ipacademy.org/PDF-Reports/COMPETING-CLAIMS.pdf

هەروا لە سەرەتایساڵی ٢٠٠٣دا، (٢٢)کێشەی ناوەکیی چەکداری لەسەر چارەی خۆنووسین بووە: Danielle Archibugi, a Critical analysis of Self-Determination of the peoples: A Cosmopolitan Perspective, 18 June 2002, available in:

www.tamilnation.org/selfdetermination/0archibgi

٢- وەکو بڕیاری ٦٨٨ ی ئەنجوومەنی ئاسایش کە لە ٥ی نیسانی ١٩٩١ دا دەرچووەو تیایدا داوای لە حکوومەتی عیراق کردووە بە پەلە دەست لە داپڵوسینی هاووڵاتیان لە عیراقدا بە تایبەتی دەرهەق بە کورد هەڵگرێ.

٣- هەندێ لە یاساناسان، رەچەڵەکی ئەم مافە دەبەنەوە سەر هەردوو شۆرشی ئەمریکی (١٧٧٦) و فەرەنسی (١٧٨٩).

Claudia Saladin, Self-determination, minority rights and constitutional accommodation: The examples of the Czech and Slovak Federal Republic, 13 MICH. J.Int. Law, p. 172, 173 (1991)

هی واش هەن دەیبەنەوە بۆ سەردەمی دەوڵەتە- شارەکانی یۆنان وەکو:

James Falkowski, Secessionary Self-Determination: A Jefferson perspective, 9 B, U, International law journal, 209 at p.212.

هەشە پێی وایە لە نووسینەکانی سەدەی ١٨ی جان جاک رۆسۆ دەبیندرێتەوە وەکو:
Angela M. Lloyd, A compelling case for Self-determination: The Southern Sudan, 32 Column J. transnational law, 419, 422 (1994), cited in: Halim Moris Self-determination: An affirmative Right or mere Rhetoric?, p.13, available in: www.tamilnation.org/selfdetermination/97Moris.htm

عەبدولرەحمان زێباریش لە ماستەرنامەکەیدا دەڵێ: بنەما فیکری و فەلسەفییەکانی پرەنسیپی چارەی خۆنووسین، خۆیان لە چەمکەکانی (قانوونی سروشتی) و(دیموکراسی) و (پرەنسیپی نەتەوەکان) دەبیننەوە.

عبدالرحمن الزيباري، الوضع القانوني لاقليم كردستان العراق في ظل قواعد القانون الدولي العام، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، هولير، ٢٠٠٢، ص ٣٢٩

٤- مادده (٢/١)ی پەیمانی نەتەوە یەکگرتووەکان دەڵێ: تهدف الامم المتحدة الى:
انماء العلاقات الودية بين الامم على اساس احترام المبدأ الذي يقضي بالتسوية في الحقوق بين الشعوب وبان يكون لكل منها حق تقرير المصير..
هەروا مادده (٥٥)ی پەیمان-یش دەڵێ: .. تهيئة دواعي الاستقرار والرفاهية الضروريين لقيام علاقات سلمية بين الامم مؤسسة على احترام المبدأ الذي يقضي بالتسوية في الحقوق بين الشعوب وبان يكون لكل منها تقرير مصيرها..

5- Gamini Keerawella, Formless as water, flaming as a fire: Some observations on the theory and practice of self-determination, Oct. 2004, p. 1, available in: www.ide.go.jp/Japanese/Publish/Dp/PDF/013-keerawella.pdf

٦- بڕگە (٢)ی ئەم جاڕنامەیە دەڵێ: لجميع الشعوب الحق في تقرير مصيرها، ولها بمقتضى هذا الحق أن تحدد بحرية مركزها السياسي وتسعى بحرية الى تحقيق انمائها

الاقتصادي والاجتماعي والثقافي.

7- Article (1): All peoples have the right of self-determination. By virtue of that right they freely determine their political status and freely pursue their economic, social and cultural development.

واتە: لكل الشعوب الحق في تقرير المصير، وبمقتضى ذلك الحق أنها تقرر وضعها السياسي وتتابع بحرية انمائها الاقتصادي والاجتماعي والثقافي.

٨- لەم جاڕنامەیەدا لەژێر ناونیشانی "مبدأ تساوي الشعوب في حقوقها وحقها في تقرير مصيرها بنفسها" دا هاتووە:

لجميع الشعوب، بمقتضى مبدأ تساوي الشعوب في حقوقها وحقها في تقرير مصيرها بنفسها المكرس في ميثاق الامم المتحدة، الحق في أن تحدد بحرية دون تدخل خارجي، مركزها السياسي، وفي أن تسعى بحرية الى تحقيق انمائها الاقتصادي والاجتماعي والثقافي، وعلى كل دولة واجب احترام هذا الحق وفقا لاحكام هذا الميثاق.

٩- هەر چەندە قانوونی کۆتایی هیلسنکی بەڵگەنامەیەکی قانوونیی پابەندکارو جیهانگر نییە، لێ کۆمەڵی دەوڵەتی دیارو زلهێز و ئەندامی ئەو CSCE، پەسندیان کردووەو لەباری سیاسییەوە دۆکیۆمێنتێکی گرنگە و ئەو دەوڵەتانە لە پراکتیکی خۆیاندا پشت بەو پرەنسیپانە دەبەستن کە لەو بەڵگەنامەیەدا هاتووە.

ئەو دەوڵەتانەی کە ئەم قانوونەیان مۆر کردووە:

نەمسا، بەلجیکا، بولگارستان، کەنەدا، قوبرس، چیکۆسلۆفاکیا، دانیمارک، فنلندا، فرەنسا، کۆماری ئەلمانیای دیموکرات، کۆماری ئەلمانیای فیدرالی، یۆنان، هۆلی سی، هەنگاریا، ئایسلاند، ئیرلندا، ئیتالیا، لیختینشتین، لۆکسمبۆرگ، مالتا، مۆناکۆ، هۆلەندا، نەرویج، ئیسپانیا، سوید، سویسرا، تورکیا، یەکێتیی سۆڤیەت، بریتانیا، ئەمریکا، یۆگۆسلافیا.

پرەنسیپی (٨) ی ئەو قانوونە جەخت لەسەر مافی چارەی خۆنووسین دەکاتەوە:

The Principle VIII of the Final Act provides that: By virtue of the principle of equal rights and self-determination of peoples, all peoples have the right , in full freedom, to determine, when as they wish, their internal and external political status, without external interference and to pursue as they wish their political and economic and social and cultural development.

١٠- لە جارنامەکەدا هاتووە: لكل شعب حق أساسي وغير قابل للتحويل لتقرير المصير، وأن يحدد وضعه السياسي في حرية تامة بدون أي تدخل خارجي اجنبي.

Every people have the fundamental and inalienable right to self-determination, It defines its political status in all freedom, without any external foreign interference."

بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ: عبدالرحمن زێباری، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٤٣

١١- مادده (٢٠) ی ئەم پەیمانە دەڵێ:

١- لكل شعب الحق في الوجود ولكل شعب حق مطلق وثابت في تقرير مصيره وله أن يحدد بحرية وضعه السياسي وأن يكفل تنميته الاقتصادية والاجتماعية على النحو الذي يختاره بمحض ارادته.

٢- للشعوب المستعمرة المقهورة الحق في أن تحرر نفسها من اغلال السيطرة وباللجوء الى كافة الوسائل التي يعترف بها المجتمع الدولي.

٣- لجميع الشعوب الحق في الحصول على المساعدات من الدول الاطراف في هذا الميثاق في نضالها التحرري ضد السيطرة الاجنبية سواء أكانت سياسية أم اقتصادية أم ثقافية.

١٢- لەم دۆکیۆمێنتە "یەکەم برگەی ٢"دا هاتووە کە: لجميع الشعوب الحق في تقرير المصير. وهي، بمقتضي هذا الحق، تحدد مركزها السياسي بحرية وتسعي بحرية إلى تحقيق تنميتها الاقتصادية والاجتماعية والثقافية.

وإن المؤتمر العالمي لحقوق الإنسان، إذ يأخذ في اعتباره الحالة الخاصة للشعوب الخاضعة للسيطرة الاستعمارية أو غير ذلك من أشكال السيطرة الأجنبية أو الاحتلال الأجنبي، يسلم بحق الشعوب في اتخاذ أي إجراء مشروع، وفقا لميثاق الأمم المتحدة، لإعمال حقها، الذي لا يقبل التصرف، في تقرير المصير. ويعتبر المؤتمر العالمي لحقوق الإنسان إنكار الحق في تقرير المصير انتهاكا لحقوق الإنسان ويؤكد أهمية الإعمال الفعلي لهذا الحق.

ووفقا لإعلان مبادئ القانون الدولي المتعلقة بالعلاقات الودية والتعاون فيما بين الدول وفقا لميثاق الأمم المتحدة، يجب عدم تفسير هذا بأنه يرخص أو يشجع أي عمل من شأنه أن يمزق أو أن يمس، كليا أو جزئيا، السلامة الإقليمية أو الوحدة السياسية للدول ذات السيادة المستقلة التي تتصرف على نحو يتمشي مع مبدأ المساواة في الحقوق وتقرير المصير للشعوب، وبالتالي، لديها حكومة تمثل جميع السكان المنتمين إلى الإقليم دون تمييز من أي نوع.

١٣- دادگەی نێودەوڵەتی لە کێشەی نامیبیا (١٩٧١) لەمبارەوە دەڵێ:

The subsequent development of international law in regard to non self-governing territories enshrined in the charter of the United Nations, made the principle of self-determination applicable to all of them.

Cited in: Ved P. Nanda, Revisiting Self-determination as an International Law Concept: A major Challenges in the post-cold war era. P.5, available in: www.tamilnation.org/selfdetermination/96nanda.htm

١٤- دادگەی دادی نێودەوڵەتی، سەبارەت بە کێشەی بیابانی رۆژئاوا (١٩٧٥)، لەرای راوێژکاری خۆیدا دەڵێ:

The right of the population of the Western Sahara to determine their future politi-

cal status by their own freely expressed will.

Cited in: Ibid.

١٥- ان اصرار البرتغال علي أن حق الشعوب في تقرير المصير، كما يستنبط من الميثاق ومن ممارسة الامم المتحدة له صفة الزامية عامة erga omnes أمر غير معيب. أي بمعنى لا يمكن للدول الاتفاق على مخالفتها.

بگەڕێوە بۆ: عەبدولرەحمان زێباری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦٠

١٦- Robert McCorquodale, Self-Determination: A Human Rights approach Self-determination: Human rights, note no.11, at p.18, available in:

http://www.eleves.ens.fr/home/blondeel/law.html

I. Brownlie, Principles of public International law (4th edn. 1991), p.513. Argues that combatants fighting for realization of self-determination should be granted a higher status under armed conflict law due to application of the jus cognes to the principle of self-determination.

A. Cassese, International Law in a divided world (1986), p.136

J. Crawford (ed.), The rights of peoples (1998), p.166

H. Gros Espiell, The right to self-determination, implementation of United Nation Resolutions (1978), UN. Doc.E/CN.4/Sub.2/Rev.1/UN. Sales No E.79.xiv.5, Para No one can challenge the fact that, in light of contemporary inter- 85. He view thatî national realities principle of self-determiation necessarily posses the character of jus cognesî

And for more see:

Karen Parker & Lyn Nylon, Jus Cognes: Compelling the law of Human rights, 12 Hastings International and Comparative Law Review, 411, at p. 440-441

16- Karen Parker Understanding Self-Determination: The Basics, presentation to first International Conference on the right of self-determination, UN, Geneva, Au-

gust 2000, p.1-2, available in: www.webcom.com/hrin/parker/selfdet.htm
17- Karen Parker Understanding Self-Determination: The Basics, presentation to first International Conference on the right of self-determination, UN, Geneva, August 2000, p.1-2, available in: www.webcom.com/hrin/parker/selfdet.htm
16-Karen Parker Understanding Self-Determination: The Basics, presentation to first International Conference on the right of self-determination, UN, Geneva, August 2000, p.1-2, available in: www.webcom.com/hrin/parker/selfdet.htm
18- Michael C. Van Walt Van Praaq with Onno Seroor (editors), UNESCO International Conference of Experts, Barcelona 1998, Report and Analysis, Future of Self-determination, Implementation of the right to self-determination as a Contribution to Conflict Preventation. P.2, available in: www.tamilnation.org/selfdetermination/98unesco.htm
19- Ibid
20- Yves Beigbeder, International Monitoring of Plebiscites, Referenda and National Elections: Self-determination and transition to Democracy, p.145, 1994. in Halim Moris, op, cit, p.1
21- Thomas M. Franck, Rosalyn Higgins, Alain Pellet, Malcolm N. Shaw, Christian Tomuschat, THE FOURTH WORLD , NATIONS WITHOUT A STATE, The Territorial Integrity of Qubec
in the event of the attainment of sovereignty. Para. 3.04 Available in: www.tamilnation.org/
22- Robert McCorquodale, op, cit, p.3
23- C. Lloyd Brown- Jon, Self-determination and separation, options politiques, Sep. 1997, p.2, available in: www.tamilnation.org/selfdetermination/97brown.htm
٢٤- لە دیباجەی بڕیارەکەدا هاتووە: ان الجمعية العامة
تعلن رسميا ضرورة القيام، سريعا ودون أي شرط، بوضع حد للاستعمار بجميع صوره

ومظاهره، ولهذا الغرض تعلن مايلي:

١- أن اخضاع الشعوب لاستعباد الاجنبي وسيطرته واستغلاله يشكل انكارا لحقوق الانسان الاساسية، ويناقض ميثاق الامم المتحدة، ويعيق قضية السلم والتعاون الدوليين.

٢٥- كل محاولة تستهدف التقويض الجزئي او الكلي للوحدة القومية والسلامة الاقليمية لبلد ما تكون متنافية ومقاصد ميثاق الامم المتحدة ومبادئه.

26- Gamini Keerawella, op, cit, p. 9

٢٧- اللجنة المعنية بحقوق الانسان، التعليق العام رقم ١٢، المادة ١، الدورة الحادية والعشرون ١٩٨٤، الموجود على الموقع:

www1.umn.edu/humanrts/Arabic/hrc.gc12.htm1

28- James Crawford, State Practice and International Law in relation to Unilateral Secession, report to government of Canada concerning unilateral secession of Quebec (19 Feb. 1997), Para. 61, p. 20, available in: www.tamilnation.org/ selfdetermination /97 crawford.htm

29 International Peace Academy Conference Report Nov. 29- Dec. 1, 2000, op, cit, p.5

30- James Crawford, op, cit, Para. 6.

٣١- روبرت مكوركوديل، حقوق الانسان و تقرير المصير، في: مؤتمر سيلرز (المحرر)، النظام العالمي الجديد: حدود السيادة، حقوق الانسان، تقرير المصير للشعوب، ترجمة: صادق ابراهيم عودة، دار الفارس للنشر والتوزيع، ط١، ٢٠٠١، ص٣

33- Halim Moris, op, cit, p.2

٣٣- لجنة القضاء على التمييز العنصري، التوصية العامة بشأن الحق في تقرير المصير، الدورة ٤٨ في ١٩٩٦، الموجود على الموقع:

www1.umn.edu/humanrts/Arabic/21dis.htm1

34- Catherine J. Irons, Indigenous peoples and self-determination: Challenging state sovereignty (1993), cited in: Halim Moris, op, note no. 14, p. 22

35- Ved. P. Nanda, Self-determination under International Law: validity of claiming to secede (1981), cited in, Halim Moris, op, cit, note no. 21, p.14

٣٦- بەپێی ئەم پرەنسیپە دەبی ئەو سنوورو تخوبەی لە سەردەمی کۆلۆنیالیدا کێشراوە ریزی لێبگیرێ. ئەم پرەنسیپە دادگەی دادی نێودەوڵەتی لە کێشەی نێوان بورکینۆ فاسۆ و کۆماری مالی دا لە ٢٢ی دیسامبەری ١٩٨٦دا جەختی لەسەر کردووە.

Angela M. Lloyd, the Southern Sudan: A Compelling Case for Secession, 32 Colum, J. Transnat. l L. 419, 422 (1994), cited in: ibid

38- Halim Moris, op, cit, p.19

39- UN publication, ElCN-4lSub.2l404lRev.1, Para 288

Leo Kuper, The Right to Self-Determination: Issues raised in the preventation of Genocide, 1985, p.2, availabe in: www.tamilnation.org/selfdetermination/85kuper.htm

40- Judge Dillard in Western Sahara case (1975)

It is for the people for decide the territory and not the territory to decide the people.

Hurst Hannum, Professor of Int. Law, The Fletcher School Law, Tuffs University

Members of a group must think of themselves as distinct (subjective) and have common characteristics (objective) e.g.: ethnicity, language, history and religion.

Michael Kirby, Professor , PhD, Brown University

Require commonality of history, ethnicity, language, religion, culture, geo connection, commerce, philosophy and sufficient number.

Helen Quane, The Lecturer in Law (1991-2002), Westminster University

Peoples = people living in State, inhabitants of non self governing territories, or inhabitants of trust territories

i.e.: means entire inhabitants of state or territory

Rosalyn Higgins, Member of ICJ

Peoples could mean entire people of State or persons comprising distinctive groupings on the basis or race, ethnicity and perhaps religion

٤١- بڕگەی (١)ی مادده (٣١)ی (اتفاقیه فینا لقانون المعاهدات الدولیه ١٩٦٩) دەڵێ:

١- تفسر المعاهدة بحسن نية طبقا للمعنى العادي لالفاظ المعاهدة في الاطار الخاص بها وفي ضوء موضوعها والغرض منها.

42- United Nations Economic and Social Council, International Meeting of Experts on Further Study of the Concept of the rights of Peoples: Final Report and recommendations, 1990. Cited by, Kasur Lodi G. Gyari, Tibet: The Right to Self-Determination, p. 42. available in: www.unpo.org/Downloads/Selfdetermination %20 Conference1996.pdf

43- Sabyasachi Ghoshray, Resolving Conflict between Self-determination of Peoples and the Sovereignty of Nations: Analyzing the Case of Kashmir in India, 2003, p.4, available in: www.con.court.am/hr/ccl/vestnik/1.3.2004/ghoshary.htm

٤٤- روبرت مكوركوديل، المصدر السابق، ص١٧

٤٥- ماددەی (٣)ی دەستوری کاتی ساڵی ١٩٥٨ دەڵێ: يقوم الكيان العراقي على أساس من التعاون بين المواطنين كافة باحترام حقوقهم وصيانة حرياتهم ويعتبر العرب والاكراد شركاء في هذا الوطن ويقر هذا الدستور حقوقهم القومية ضمن الوحدة العراقية.

هەرچی مادده (٥ بڕگە ب) دەستووری کاتیی عیراق ١٩٧٠ یە دەڵێ: يتكون

الشعب العراقي من قوميتين رئيسيتين، هما القومية العربية والقومية الكردية ويقر هذا الدستور حقوق الشعب الكردي القومية والحقوق المشروعة للاقليات كافة ضمن الوحدة العراقية.

مادده (٧- ب)ی قانونی ئیدارەی دەوڵەتی عیراقە (٨ ی ئادار ٢٠٠٤) دەڵێ: العراق بلد متعدد القوميات والشعب العربي فيه جزء لا يتجزأ من الامة العربية.

46- Audrey Jane Roy, Sovereignty and decolonization: Realizing indigenous self-determination at the United Nations and in Canada, 2001, University of Victoria, p. 25, available in: http://web.uvic.ca/igov/research/audrey-roy-thesisfinal-pdf

47- James Crawford, op, cite, p.7

48- Ibid, p.7

49- Robert McCorquodale, op, cit. p.28

50- Robert McCorquodale, op, cit. p.29

Opinion No. 2 it determines with greater precision the consequences of this right: it entails the right of minorities "to recognition of their identity",

51- Ibid, p.30

52- Ibid, p.31

٥٣- عبدالرحمن الزيبارى، المصدر السابق، ص ٣٥٣ .

54- Louis Belanger, Erick Duchesne and Jonathan Paquin, Foreign Intervention and Secessionist Movements: The Democratic Factor, p.5, available in: www.mcgill.ca/politialscience/gradstudents/paquin

55- ICJ Report, In the Burkina Faso and Mali (Frontier Dispute) case of 1986, the International Court of Justice held that the principles of uti possidetis "is a general principle, which is logically connected with the phenomenon of the obtaining of in-dependence, wherever it occurs, 554,567

56- Ei Kreptul, The Constitutional Right of Secession in Political Theory and Histo-

ry, Mises Institute Working Paper, Aug. 18, 2003, p.40, available in:
www.mises.org/journals/s/scholar/kreptul.pdf

٥٧- لە دیباجەی دەستووری یەکێتیی سۆڤیات (١٩٢٤)دا هاتووە:

The Union is a voluntary association of peoples with equal right that each republic is assured of the right of free secession from the Union.

مادده (٧٢)ی دەستووری سۆڤیاتی ساڵی ١٩٧٧ دەڵێ:

Each Union Republic shall retain the right to freely secede from the USSR

مادده (٦٩)ی دەستووری ئۆکرانیای سۆفیەتی یش دەڵێ: کۆماری ئۆکرانیای سۆسیالیستی سۆڤیاتی بە ئازادانە مافی جیابوونەوەی لە یەکێتیی سۆڤیات هەیە.

بگەڕێوە بۆ:

Ibid, p. 37.

٥٨- لە دیباجەی دەستووری ساڵی ١٩٧٤ (هەموارکراو لە ساڵی ١٩٨٧) ی یۆگۆسلافیا (پرەنسیپە سەرەکییەکان ١) دەڵێ:

The Nations of Yugoslavia, preceding from the right of every nation to self-determination, including the right to secession have, together with the nationalities with which they live, united in a federal republic of free and equal nations and nationalitiesthe socialist Federal Republic of Yugoslavia.

Cited in:

Tim Potier, Conflict in Nagorno-Karabakh, Abkhazia and South Ossetia, A legal Appraisal, p.15, available in:
www.karabakh-doc.gen.az/ru/law/law031-3php

٥٩- لە فەسڵی (١٠)ی دەستووری (٢٤ی ئەیلوولی ١٩٤٧)ی بۆرما دا بە ئاشکرا دان بە جیابوونەوە نراوە کە هەر ویلایەتێ مافی جیابوونەوەی لە یەکێتیی بۆرما بە

پێی ئەو مەرجانە هەیە.. مەرجەکانیش ئەمانەن: دەبێ دوای ١٠ ساڵ لە دەرچوونی دەستوور داوای لەم بابەتە بکرێ و دەبێ زۆرینەی ٢/٣ی دەنگی ئەندامانی ئەنجوومەنی ویلایەتە جیاخوازەکە (کارین، کارینیی، مون، شان و هی تر) لەگەڵ جیابوونەوە دابێ و پاشان پاشان بەپێی مادده (٢٠٤) سەرکۆمار فەرمانی سازدانی ریفراندۆم بۆ زانینی ئیرادەی ویلایەتی پێوەندار دەردەکا، وبەگوێرەی مادده (٢٠٦)یش هەر شتی پێوەندیی بە پراکتیزەکردنی مافی جیابوونەوە هەبێ بە قانوون رێکدەخرێ. لە دەستووری ساڵی ١٩٧٤دا ئەم برگەیە هەڵگیرا.

Ei Kreptul, op, cit., p.39

صsAlso see: B.K.Sen. Secession and self-determination in the context of Burma transition, note no.9, p.9, available in:

www.ibiblio.org/obl/docs/Ll0B10.BKSen.htm

60- Ei Kreptul, op, p.41

61- Ibid, p.43-45

62- Constitution of Republic of South Africa 1996 as adopted on 8 May 1996 and amended on 11 Oct. 1996 by the Constitutional Assembly.

63- Ei Kreptul, op, p.48

٦٤- عبدالرحمن الزيباري، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٦٨

٦٥- هەمان سەرچاوە، ل ٣٦٩، لە د. عبدالمجيد اسماعيل حقی وەرگیراوە، الوضع القانوني لاقليم عربستان في ظل القواعد الدولية، مطبعة المدني، القاهرة، ١٩٧٤، ص٣٢٠-٣٢١

٦٦- عەبدولرەحمان زێباری ، هەمان سەرچاوە، پەراوێزی ژمارە ١٨، ل ٣٦٨

٦٧- هەمان سەرچاوە، ل٣٧٠ ، هەروا بڕوانە:

Gary Sussman, When the Demod Shapes The Polis- The Use of Referendums in

Settling

Sovereignty Issues, available in:www.

٦٨- هەمان سەرچاوە، لە عبدالمجید حقی وەرگیراوە، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢١

٦٩- کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بەپێی بڕیاری ٢٢٢٩ی ١٩٦٦ بڕیاری دا کە لە سەحرای رۆژئاوا ریفراندەم بۆ دیاریکردنی باری قانوونیی ئەو کۆلۆنییەی ئەسپانیا ساز بکرێ. لە ساڵی ١٩٧٥ ئەسپانیا رازی بوو کە ئەو ریفراندەمە ساز بکرێ، لێ مەغریب و مۆریتانیا دژی ئەم کارڕاییە وەستانەوە.

70- Machokas Protocol, Secretariat on peace in the Sudan, available in: http: www.irinnews.org/webspecials/sudan/sudanMachakos.htm

71- UNESCO International Conference of Experts, Barcelona 1998, Future of Self-Determination, p.22

٧٢- عەبدولڕەحمان زێباری: سەرچاوەی پێشوو: ل٣٦٩ .

71- UNESCO International Conference of Experts, Barcelona 1998, op, cit, p.22

74- Ibid

سەرچاوەکان

یەکەم: سەرچاوە بە زمانی ئینگلیزی (لە ئینتەرنێت وەرگیراو)

1- International Peace Academy Conference Report, Competing Claims: Self-determination and Security in the United Nation, 29 Nov., 1 Dec. 2000, p.2, available in:
www.ipacademy.org/PDF-Reports/COMPETING-CLAIMS.pdf

2- Danielle Archibugi, a Critical analysis of Self-Determination of the peoples: A Cosmopolitan Perspective, 18 June 2002, available in:
www.tamilnation.org/selfdetermination/0archibgi

3- Halim Moris Self-determination: An affirmative Right or mere Rhetoric? available in: www.tamilnation.org/selfdetermination/97Moris.htm

4- Gamini Keerawella, Formless as water, flaming as a fire: Some observations on the theory and practice of self-determination, Oct. 2004, available in:
www.ide.go.jp/Japanese/Publish/Dp/PDF/013-keerawella.pdf

5- Ved P. Nanda, Revisiting Self-determination as an International Law Concept: Major Challenges in the post-cold war Era, available in: www.tamilnation.org/selfdetermination/96nanda.htm

6- Robert McCorquodale, Self-Determination: A Human Rights approach Self-determination: Human rights, available in:
http://www.eleves.ens.fr/home/blondeel/law.html

7- Karen Parker Understanding Self-Determination: The Basics, presentation to first International Conference on the right of self-determination, UN, Geneva, August 2000, available in: www.webcom.com/hrin/parker/selfdet.htm

8- Michael C. Van Walt Van Praaq with Onno Seroor (editors), UNESCO International Conference of Experts, Barcelona 1998, Report and Analysis, Future of Self-

determination, Implementation of the right to self-determination as a Contribution to Conflict Preventation, available in: www.tamilnation.org/selfdetermination/98unesco.htm

9- C. Lloyd Brown- Jon, Self-determination and separation, options politiques, Sep. 1997, available in: www.tamilnation.org/selfdetermination/97brown.htm

10- James Crawford, State Practice and International Law in relation to Unilateral Secession, report to government of Canada concerning unilateral secession of Quebec (19 Feb. 1997), available in: www.tamilnation.org/selfdetermination/97crawford.htm

11- Leo Kuper, The Right to Self-Determination: Issues raised in the preventation of Genocide, 1985, available in:
www.tamilnation.org/selfdetermination/85kuper.htm

12- Kasur Lodi G. Gyari, Tibet: The Right to Self-Determination. Available in: www.unpo.org/Downloads/Selfdetermination%20Conference1996.pdf

13- Sabyasachi Ghoshray, Resolving Conflict between Self-determination of Peoples and the Sovereignty of Nations: Analyzing the Case of Kashmir in India, 2003, available in: www.con.court.am/hr/ccl/vestnik/1.3.2004/ghoshary.htm

14- Louis Belanger, Erick Duchesne and Jonathan Paquin, Foreign Intervention and Secessionist Movements: The Democratic Factor, available in: www.mcgill.ca/politialscience/gradstudents/paquin

15- Ei Kreptul, The Constitutional Right of Secession in Political Theory and History, Mises Institute Working Paper, Aug. 18, 2003, available in:
www.mises.org/journals/s/scholar/kreptul.pdf

16-Tim Potier, Conflict in Nagorno-Karabakh, Abkhazia and South Ossetia, A legal Appraisal, available in:
www.karabakh-doc.gen.az/ru/law/law031-3php

17- B.K.Sen. Secession and self-determination in the context of Burmaís transition, available in: www.ibiblio.org/obl/docs/Ll0B10.BKSen.htm

18- Machokas Protocol, ìSecretariat on peace in the Sudanî, available in: http://www.irinnews.org/webspecials/sudan/sudanMachakos.htm

19- Audrey Jane Roy, Sovereignty and decolonization: Realizing indigenous self-determination at the United Nations and in Canada, 2001, University of Victoria, available in: http://web.uvic.ca/igov/research/audrey-roy-thesisfinal-pdf

دووەم: سەرچاوە بە زمانی عارەبی

١- ميثاق الامم المتحدة

٢- العهد الدولي للحقوق المدنية والسياسية (١٩٦٦)

٣- اعلان منح الاستقلال للبلدان والشعوب المستعمرة، الجمعية العامة، قرار ١٥١٤، الدورة ١٥، ١٤ كانون الاول ١٩٦٠

٤- اتفاقية فينا لقانون المعاهدات الدولية ١٩٦٩

٥- عن مباديء القانون الدولي ذات الصلة بالعلاقات الودية والتعاون فيما بين الدول طبقا لميثاق الامم المتحدة، الجمعية العامة، قرار ٢٦٢٥، الدورة ٢٥، ٢٤ تشرين الاول ١٩٧٠.

٦- عبدالرحمن الزيباري، الوضع القانوني لاقليم كردستان العراق في ظل قواعد القانون الدولي العام، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، هەولير، ٢٠٠٢،

٧- روبرت مكوركوديل، حقوق الانسان و تقرير المصير، في: مورتمر سيلرز (المحرر)، النظام العالمي الجديد: حدود السيادة، حقوق الانسان، تقرير المصير للشعوب، ترجمة: صادق ابراهيم عودة، دار الفارس للنشر والتوزيع، ط١، ٢٠٠١،